

Utjecaj ideoloških promjena na prikaz prapovijesti i stare povijesti u udžbenicima povijesti

Fudurić, David

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:632871>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-13**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

FILOZOFSKI FAKULTET

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

Odsjek za povijest

Ivana Lučića 3

David Fudurić

**Utjecaj ideoloških promjena na prikaz prapovijesti i stare povijesti u udžbenicima
povijesti**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Snježana Koren

Zagreb, 2021.

Sadržaj

Sadržaj.....	1
Uvod.....	2
Ideologije i uporaba i zlouporaba povijesti.....	4
Kako se povijest koristi i zloupotrebljuje.....	4
Primjeri zloupotrebe stare povijesti.....	7
Od marksizma prema nacionalizmu.....	12
Marksistička ideologija u udžbenicima povijesti.....	12
Odnos prema povijesti i udžbenicima u postsocijalističkom razdoblju.....	15
Nastava povijesti u Hrvatskoj između 1953. i 1996. godine.....	19
O udžbenicima i autorima.....	19
Planovi i programi.....	23
Slike i ilustracije u službi marksističke ideologije.....	29
Utjecaji marksističke ideologije na prikaze prapovijesti i stare povijesti u odabranim socijalističkim udžbenicima povijesti.....	36
Usporedba prikaza stare povijesti i prapovijesti u odabranim socijalističkim i hrvatskim udžbenicima povijesti.....	41
Uvod u povijest i periodizacija prošlosti.....	42
Starije kameno doba.....	47
Mlađe kameno doba i prerada metala.....	48
Civilizacije Starog istoka.....	49
Grčki svijet.....	51
Rimski svijet.....	53
Kršćanstvo.....	55
Grci i Rimljani „na ovim prostorima“.....	58
Iz života naroda starog vijeka.....	59
Zaključak.....	62
Sažetak.....	63
Abstract.....	64
Bibliografija.....	65
Izvori.....	65
Planovi i programi nastave povijesti.....	65
Udžbenici povijesti.....	65
Literatura.....	66
Mrežne stranice.....	70
Prilozi.....	71

Uvod

Demokratske promjene koje su se u Hrvatskoj dogodile početkom 1990-ih imale su utjecaj na kurikulum i nastavu povijesti. Iako je često tumačeno kako je došlo do deideologizacije, zapravo se dogodila „zamjena“ ideologija te se s marksističkog načina interpretacije povijesti prešlo na nacionalnu hrvatsku ideologiju. U konkretnom slučaju nastave povijesti, odnosno udžbenika, te promjene najviše su vidljive u prikazu povijesti 20. stoljeća, ali nisu zaobišle niti prapovijest i staru povijest koje će biti u fokusu ovog diplomskog rada. Najveći broj analiza bavi se promjenama u 20. stoljeću, dok su stara povijest i prapovijest bitno manje analizirane. Usporedit ću sadržaje stare povijesti i prapovijesti u odabranim udžbenicima povijesti za V. razred osnovne škole korištenima na području NR i SR Hrvatske s hrvatskim udžbenicima za V. razred koji se bave istim razdobljem. Usporedbom želim doznati koliki su utjecaj ideološke promjene imale na prikaz stare povijesti i prapovijesti u udžbenicima, odnosno kakve su se promjene dogodile u: količini kulturne, socijalne i političke povijesti, tematskim podjelama, terminologiji i formulacijama te u interpretaciji sadržaja. Cilj diplomskog rada je analizirati utjecaj ideoloških promjena na početku 90-ih na prikaz stare povijesti i prapovijesti u udžbenicima i prikazati kako se te promjene očituju. Ideološke promjene događale su se i unutar socijalizma pa će biti analizirani i udžbenici iz tog razdoblja. Nužno je istaknuti kako se promjene u udžbenicima ne događaju samo zbog ideoloških razloga, odnosno promjene države i vlasti, već su te promjene (pogotovo u ranijim razdobljima povijesti) često uzrokovane novijim rezultatima historijske i arheološke znanosti. Tematska podloga rada oslanjat će se na javnu povijest, odnosno korištenje povijesti u javnoj sferi. Za ovaj rad bitne su i postavke historijskog materijalizma: materijalni uvjeti, klasna borba, povijest odozdo; s obzirom na to da su prisutne u udžbenicima iz NR i SR Hrvatske.

Postoji brojna literatura koja govori o ideološkim promjenama, kako u historiografiji tako i u nastavi povijesti, koje su rezultat političkih promjena. U ovom ću prikazu izdvojiti najvažnije radove koji se bave tom tematikom. Knjiga Snježane Koren „Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)“ bitna je jer analizira kako se društvene i političke promjene u odabranom razdoblju reflektiraju na odabrane teme u udžbenicima. Od literature koja se bavi promjenama koje su nastupile nakon kraja komunizma treba spomenuti knjigu Stefana Petrunžara „Pisati povijest iznova“ koja se bavi analizom hrvatskih udžbenika povijesti od 1914. do 2004. godine, kao i članak Wolfganga Höpkena „Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi“ koji analizira ideološke

promjene u udžbenicima na primjerima zemalja istočne Europe.¹ Za potrebe ovog diplomskog rada i analize udžbenika važno je utvrditi načine na koje se povijest upotrebljuje i zloupotrebljuje, a od literature koja se bavi tom problematikom treba izdvojiti knjigu Margaret MacMillan „The Uses and Abuses of History“ i članak Laurenta Wirtha „Facing misuses of history“.

Izvori koje ću koristiti u izradi ovog diplomskog rada pretežito su udžbenici povijesti za 5. razred osnovne škole koji obuhvaćaju razdoblje od 1953. do 1996. godine te planovi i programi povijesti po kojima su pisani. Većina navedenih izvora nalazi se u arhivu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Metode koje ću koristiti su: komparativna metoda za usporedbu udžbenika, metoda analize za analizu sadržaja i razlika u udžbenicima te sinteza za donošenje zaključaka. Komparirat ću pojedina poglavlja udžbenika povijesti za 5. razred, a okosnica će biti pronalaženje ideoloških elemenata, njihova funkcija u predočavanju povijesti učenicima, promjena pojedinih ideoloških elemenata unutar udžbenika NR i SR Hrvatske te promjene koje su uslijedile u Republici Hrvatskoj. Analizirat ću i promjene u slikovnim prikazima i ilustracijama koje prate ideološke i političke promjene. Na temelju svega navedenog evaluirat ću u kojoj mjeri promjene u udžbenicima prate političke i ideološke promjene u NR i SR Hrvatskoj i Republici Hrvatskoj.

Očekivani rezultat ovog diplomskog rada je dokaz o utjecaju ideoloških promjena na prikaz stare povijesti i prapovijesti u udžbenicima, odnosno pregled promjena količine, interpretacije, formulacije i terminologije sadržaja koje su se dogodile tijekom političkih promjena. Usprkos brojnim analizama ideoloških promjena, odnosno njihovih manifestacija u školstvu, a i u samim temama iz povijesti, ne postoji rad koji obrađuje prapovijest i staru povijest te upravo na tom području vidim doprinos ovog diplomskog rada.

¹ U tom kontekstu treba izdvojiti članak Damira Agičića i Magdalene Najbar Agičić „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njena zlouporaba“ u kojem se analiziraju novi pristupi u provođenju nastave povijesti i pisanju udžbenika uzrokovani promjenom ideologija početkom 1990-ih u Republici Hrvatskoj. Također, članak Sirkke Ahonena „Post-communist history curricula: the cases of Estonia and East Germany“ analizira promjene kurikuluma na primjerima Estonije i Istočne Njemačke.

Ideologije i uporaba i zlouporaba povijesti

Kako se povijest uporabljuje i zlouporabljuje

Povijest se u modernom svijetu koristi u svim sferama društva, od najjednostavnije svakodnevne razine do stručne historiografske rasprave, i ne možemo uvijek biti sigurni koristiti li se povijest ispravno ili se zloupotrebljava u određene svrhe. Zbog toga treba pokušati definirati pojmove „uporaba“ i „zlouporaba“ povijesti. Zlouporaba je prema definiciji riječi neispravno, protuzakonito korištenje nečega, u ovom kontekstu pojmova i ideja.² No, postavlja se pitanje možemo li korištenje povijesti, npr. u svrhu konstruiranja određene slike o sebi (koja je pogrešna), nazvati zlouporabom ako su njeni tvorci čvrsto uvjereni kako je upravo ta slika povijesna istina. Na ovom primjeru možemo vidjeti kako je teško povući liniju koja definitivno odvaja uporabu od zlouporabe povijesti. Povijest se može koristiti kao alat koji može pomoći u snalaženju u današnjem kompliciranom svijetu i uvijek treba biti oprezan ako nudi objašnjenja koja su prejednostavna te treba biti spreman sumnjati u njih i razmisliti o alternativama. Ne smije lako impresionirati retorika koju svakodnevno čujemo od ljudi na pozicijama moći poput floskula „povijest će pokazati da smo u pravu“ i sl. Jedna je od najvažnijih zadaća povijesti prikazati kako su ljudi u prošlosti iskreno, odlučno i mučno posezali za ciljevima za koje sada znamo da su pogrešni. Povijest bi u prvom redu trebala poučavati o poniznosti i skepticizmu te pozivati na oprez prilikom suočavanja s velikim tvrdnjama onih koji su otkrili „povijesnu istinu“.³ Dakle, ispravno korištenje povijesti je ono u kojem onaj koji ju koristi na temelju istraživanja, dokaza i njihovog propitivanja pokušava stvoriti što ispravniju sliku o prošlosti, dok je zloupotreba distorzija povijesne istine, u većini slučajeva, u svrhu postizanja određenog cilja.

Povijest se često koristi kao sredstvo za učvršćivanje kolektivnog identiteta unutar pojedinih naroda ili društvenih skupina. Vladajući često teže tome da se njihovim subjektima prikaže pojedina reprezentacija povijesti koja bi poboljšala jedinstvo naroda, a njima omogućila lakše vladanje. Nasuprot njima, potlačene skupine također imaju tendenciju konstrukcije

² https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f15iWBJ1 (Posjećeno 6. 7. 2021.)

³ McMillan, Margaret. *The uses and abuses of history*, Toronto: Penguin Group, 2008, 115–116.

historijskog narativa u svrhu legitimizacije svojih postupaka i ciljeva.⁴ Različiti režimi i ideologije konstruiraju historijski narativ na različite načine. Nacionalna ili nacionalistička iskrivljavanja povijesti prisutna su u udžbenicima gotovo svih zemalja, a potječu iz prenaplašavanja antagonističkog pogleda koji nastaje zbog prevelike važnosti koja se pridaje vlastitoj državi i njenoj prošlosti.⁵ Zlouporeba povijesti uvelike je bila prisutna u europskim diktaturama i totalitarnim režimima koji su ju koristili u propagandne svrhe, a tu se posebno ističe nacistička Njemačka i Sovjetski Savez. Međutim, zanimljivo je vidjeti da se povijest zlouporebljuje i u pluralističkim demokracijama, a posebno u državama nastalim padom komunizma.⁶ Slični procesi odvijali su se prilikom pisanja udžbenika korištenih na području današnje Republike Hrvatske gdje su povjesničari koji su ih pisali prilikom svake promjene režima iznova oblikovali službenu, režimsku verziju prošlosti.⁷ Nakon pada komunizma i procesa koji su uslijedili, u istočnoj Europi dolazi do osamostaljivanja niza država od kojih mnoge pomoću udžbenika grade svoj nacionalni identitet. Među njima je i Republika Hrvatska, gdje je prva generacija udžbenika u prvom redu služila kao sredstvo izgradnje nacije.⁸

Glavno obilježje iznova napisanih povijesti nije falsificiranje, iako postoji manipulacija podacima, već šutnja. Kad je riječ o ideološki napisanim udžbenicima povijesti, glavno sredstvo iskrivljavanja prošlosti brižna je selekcija podataka koja odabire ono što ide u prilog ideologiji koja je u tom trenutku na vlasti.⁹ Šutnja, odnosno poricanje historiografskih činjenica, način je na koji određeni režimi ili društvene skupine žele „očistiti“ svoju prošlost od negativnih događaja koje su počinili.¹⁰ Negiranje povijesnih činjenica način je zlouporebe povijesti koji najčešće susrećemo u javnom diskursu. Jedan je od primjera tursko negiranje genocida nad Armencima koje je izvor sporova, kako u međunarodnoj politici, tako i unutar Republike Turske više od stoljeća nakon spornih događaja. Razlozi negiranja su ne samo krivnja i odgovornost počinitelja nego i priznanje da je tursko društvo živjelo u laži od osnivanja

⁴ Ahonen, Sirkka. „Post-communist history curricula: the cases of Estonia and East Germany“, u: *The misuses of history: project "Learning and teaching about the history of Europe in the 20th century"* ur. Georg Iggers, Strasbourg: Council of Europe, 2000, 57.

⁵ Petrungraro, Stefano. *Pisati povijest iznova*. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine. Zagreb: Srednja Europa, 2009, 7.

⁶ Wirth, Laurent. „Facing misuses of history“, u: *The misuses of history: project "Learning and teaching about the history of Europe in the 20th century"*, ur. Georg Iggers, Strasbourg: Council of Europe, 2000, 24.

⁷ Petrungraro, *Pisati povijest iznova*, 21.

⁸ Höpken, Wolfgang. „Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet, Dubravka Matić. Zagreb: Alinea, 2006, 166.

⁹ Petrungraro, *Pisati povijest iznova*, 33.

¹⁰ Wirth, *Facing misuses of history*, 39.

Republike te povezanost genocida s potonjim događajem.¹¹ Možda najpoznatiji primjer historijskog negacionizma su grupe koje negiraju Holokaust. Takvo ekstremno negiranje historiografskih činjenica u većini je europskih država kazneno djelo. Povijest se također može zlorabiti falsificiranjem, pa su tako nacisti koristili *Protokole sionskih mudraca* – falsifikat koji je služio u propagandne svrhe kao oruđe za širenje antisemitizma. Primjer zlorabe povijesti fiksacijom na određeni događaj fiksacija je Sovjeta na *Minhenski sporazum* kao opravdanje za potpisivanje pakta *Molotov–Ribbentrop* da bi dobili na vremenu za pripremu za predstojeću borbu. Neki od načina zlorabe povijesti koje treba spomenuti su: namjerno izostavljanje historiografskih činjenica, (nesvjesna) zloraba lijenošću i neznanjem, zloraba u komercijalne svrhe.¹²

Nastava povijesti, uz udžbenike, također ima svoja ograničenja. Svaki nastavnik poučava povijest na drugačiji način zbog čega nastaju različita pojedinačna iskustva. Nastava povijesti u školama razlikuje se od stručne historiografske razine rasprave o prošlosti na način da je često puna simplifikacija, generalizacija i preuveličavanja. Stručna historiografska rasprava također podliježe simplifikacijama, u većoj ili manjoj mjeri, no istovremeno znanstveno pristupa temama, dok je nastava ograničena zahtjevima da bi trebala biti prilagođena dobi učenika, osmišljena tako da se uklapa u zadani vremenski okvir itd. Postoje mnogi razlozi zašto se teško, pa gotovo i nemoguće, riješiti tih nedostataka, no treba težiti tome da učenici tijekom nastave povijesti steknu što manje iskrivljenu sliku o prošlosti, kao i vještine i sposobnosti koje će im omogućiti pravilno razumijevanje raznih interpretacija prošlosti s kojima će se susretati u svakodnevnom životu.¹³ Nastava povijesti prenosi cjelokupnu sliku vlastite prošlosti, odnosno prenosi opću ideju što se dogodilo u prošlosti, što je potrebno zaboraviti i zapamtiti i kako izgraditi tu opću sliku.¹⁴ U tom kontekstu ne smije se zaboraviti niti da su odsjeci za povijest na sveučilišnoj razini pod utjecajem razvoja historiografije i ideoloških trendova. Nastavnici koji se obrazuju na potonjim prenose svoju verziju povijesti svojim učenicima.¹⁵

¹¹ Altanian, Melanie. „Archives against Genocide Denialism? Challenges to the Use of Archives in Turkish-Armenian Reconciliation“, *Swisspeace Working Paper*. Bern: Schweiz, 2017, 16.

¹² Wirth, *Facing misuses of history*, 39–48.

¹³ Najbar–Agičić. Magdalena, Damir Agičić. „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj I njezina zlorabotreb“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet, Dubravka Matić. Zagreb: Alinea, 2006, 149.

¹⁴ Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 49.

¹⁵ Wirth, *Facing misuses of history*, 29.

Primjeri zlouporabe stare povijesti

Velika većina literature analizira kako su udžbenici, ali i nacionalne historiografije, općenito mijenjale poglede na događaje koji su se odvijali tijekom 19., a posebice 20. stoljeća. Mogli bismo reći kako je to očekivano jer se u tom dobu razvijaju moderne nacije, grade svoje identitete te traže svoje mjesto na povijesnoj pozornici. Ideološke promjene značajno utječu na poglede na te događaje te dolazi do zlouporabe povijesti. Povijest nekog naroda ili društvene skupine možemo pratiti obično do srednjeg vijeka te, kada je u pitanju nacionalna povijest, obično intervencije u nju dosežu to razdoblje. Međutim, ideološke promjene u određenoj su mjeri utjecale na to kako se prapovijest i stara povijest prikazuju u udžbenicima povijesti. Povijest se, kao znanost, počela razvijati u periodu antičke Grčke i u svojim je počecima bila izložena distorziji i zlouporabi. Tako Livije ubacuje mitološke događaje u opis događaja o osnutku grada Rima, a Julije Cezar iskrivljuje povijesne činjenice u svojem djelu *Komentari o Galskim ratovima*. Za Rimsko Carstvo vezana je *Konstantinova darovnica*, dokument kojim Konstantin Veliki legalizira papinsku vlast. Falsifikat je nastao u 8. stoljeću, a Crkva ga je dugo koristila kako bi legitimizirala papinsku političku moć. Posebno je kontroverzan način zlouporabe povijesti fiksacijom kada država, suočena s ozbiljnom krizom, nađe „žrtveno janje“ koje okrivi za novonastalu situaciju i usmjeri pažnju javnosti k istom. Takav primjer možemo pronaći u 1. stoljeću kada car Neron optužuje kršćane za podmetanje požara koji je progutao značajan dio grada Rima.¹⁶

Prilikom izgradnje modernih nacija veliku ulogu imaju mitovi. Mitovi pri tome imaju cijeli niz funkcija koje uključuju definiranje, stvaranje i političko mobiliziranje nacije. Mitovi mogu prikladno odgovoriti na određena pitanja s kojima se pojedine nacije suočavaju, kao što su: odakle potječe nacija, tko su joj pripadnici i neprijatelji te gdje joj leži budućnost. Također, mitovi su instrument kulturne reprodukcije nacija i etničkih grupa, kao i „alat“ za utvrđivanje njihovih granica. Mitovi obično propovijedaju o velikanima i herojima nacije, zlatnom dobu, ali i propadanju i oporavku. Brzo se usađuju u svijest nacije jer su djelotvorni i na kognitivnoj i na emocionalnoj razini. Iako se mitovi pozivaju na prošla vremena i tradiciju, oni su u srži moderni. Nacionalističke povijesti često su se služile mitovima kako bi potaknule stanovništvo

¹⁶ Wirth, *Facing misuses of history*, 29–43.

na podršku nacionalističkoj ideji pozivajući se na slavnu prošlost nacije.¹⁷ Poslije raspada Jugoslavije nove su nacije morale graditi nacionalni identitet te su se našle u situaciji kakva je u zapadnoeuropskim zemljama vladala na početku 20. stoljeća. Na primjeru Skandinavije, osobito Norveške, to je bilo povezivanje s vikinškom prošlosti, no do kraja 20. stoljeća te su se zemlje odmakle od pokušaja definiranja nacionalnog identiteta na etničkoj osnovi i prihvatile su multikulturalizam i otvorene granice. U međuvremenu su zemlje jugoistočne Europe, u želji da što jasnije definiraju međusobne granice, razvijale manje ili više ekstremne nacionalno-tradicijske narative.¹⁸

Jedan od najboljih primjera za ideologiju koja je u 20. stoljeću upotrebljavala staru povijest je fašistička Italija. Mussolini je, i prije nego što je njegov pokret postao stranka, koristio mitove Rimskog Carstva u vlastite svrhe, a naposljetku je prigrlio i neke rimske tradicije poput *fasciesa* i pozdrava s podignutom desnicom. Talijanski fašizam koristio je Rimsko Carstvo kako bi prikazao veličinu talijanskog naroda, ali činio je to uz modifikaciju stare povijesti kako bi ona bolje odgovarala modernim ciljevima režima. Režim je stvorio iluziju kako su oni ponovno otkrili rimski svijet, a suvremena kolektivna imaginacija vidjela je antički Rim kroz filter fašističke Italije. No stvarnost je bila takva da je režim izmišljao prikaze antičkog Rima. Došlo je do situacije u kojoj režim uzima pojedine elemente rimske povijesti koji mu odgovaraju, miješajući pritom elemente iz Carstva i Republike. Ti elementi uključuju i globalnu dominaciju Rimskog Carstva u prva dva stoljeća, što potiče Mussolinija na osvajanje Etiopije.¹⁹ Ovakva zlouporaba stare povijesti naposljetku se pokazala opasnom jer je promicatelje fašističke ideologije indirektno potakla na ekspanzionizam što je dovelo do ulaska Italije u Drugi svjetski rat.

Nacije, odnosno njihove historiografije, često su nespremne tumačiti svoje postojanje kao rezultat složenih, često i spornih i dvosmislenih povijesnih procesa. Kao takve, vole sebe predstavljati kao drevne, trajne i autohtone i nastoje stvoriti veze među članovima nacije te uvjeriti „druge“ u autentičnost drevnosti nacije.²⁰ Stara povijest na sličan se način koristi i u

¹⁷ Brunnbauer, Ulf. „Drevna nacionalnost I vjekovna borba za državnost: historiografski mitovi u Republici Makedoniji (BJRM)“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, ur: Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 291–292.

¹⁸ Prusac-Lindhagen, Marina. „Reclaiming Illyria: The Notorious Usefulness of Archaeology to Communism and Nationalism Alike in Yugoslavia and After“, u: *Nationalism and the Politicization of History in the Former Yugoslavia Textbooks*, ur. Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić, Oslo: Palgrave Macmillan, Cham, 2021, 50–51.

¹⁹ Giardina, Andrea. „The fascist myth of romanity“, *Estudios avanzados* 22, (2008): 55-76.

²⁰ Brunnbauer, *Drevna nacionalnost I vjekovna borba za državnost: historiografski mitovi u Republici Makedoniji (BJRM)*, 298–300.

modernoj Republici Grčkoj. Povijest koja se poučava u Grčkoj je etnocentrična te gotovo zanemaruje kulture susjeda, neeuroljana i muslimana. Grčka nacija predstavlja se kao savršeno homogena nacija neprekinutog kulturnog kontinuiteta od razdoblja rane antike. Etnocentizam se legitimizira vjerovanjem kako grčka civilizacija predstavlja jedan od temeljnih stupova europske civilizacije čija je superiornost neupitna.²¹

Primjer Sjeverne Makedonije odlično ocrtava kako se pogled na staru povijest mijenjao kako je to odgovaralo pojedinoj ideologiji ili političkoj struji. Prve generacije makedonskih povjesničara s početka 20. stoljeća datiraju nastanak makedonske nacije u 19. stoljeće jer su tada tamošnji intelektualci počeli iznositi tvrdnje o posebnosti makedonskog naroda i jezika, što se u to vrijeme politički manifestira kao npr. osnivanje VMRO-a. Institucionalizacijom makedonske historiografije proces nastanka makedonske nacije datira se sve dalje u prošlost. U Socijalističkoj Republici Makedoniji makedonska nacionalna povijest datira se od 7. stoljeća kad Slaveni naseljavaju područje današnje Makedonije. Makedonska je historiografija u izravnom sukobu s bugarskom historiografijom koja negira tvrdnje da su Makedonci kao nacija postojali u srednjem vijeku. Međutim, Makedonci kontriraju takvim navodima tvrdnjom da je Samuilova država bila zapravo makedonska, bez obzira na to što se u povijesnim izvorima naziva Bugarskom. Najveće se pak promjene događaju u vremenu nakon što je Makedonija postala neovisna. U tom razdoblju i antički Makedonci postaju dio nacionalne historiografije, što je vidljivo u korištenju sunca Vergine kao nacionalnog simbola. Naglasak je bio na tome da se makedonska povijest odvoji od grčke te su izdavane publikacije koje iznose tvrdnje kako su antički Makedonci bili zaseban narod u odnosu na antičke Grke te kako je Aleksandar Veliki širio makedonsku kulturu. Ta kultura razlikovala se od grčke po jeziku, nošnji, običajima, religiji, političkom uređenju i umjetnosti. Lik Aleksandra Velikog koristi se u političke svrhe uz tvrdnje kako se moderna Makedonija zalaže za mir, toleranciju i međuetnički suživot, baš kako se zalagao i Aleksandar.²² Makedonski udžbenici (nastali između 2001. i 2010. godine) ističu postojanje antičkih Makedonca u 6. i 7. stoljeću (i njihovo miješanje sa Slavenima) naglašavajući grupni identitet, kulturu i tradiciju koje su preživjele 800 godina od raspada posljednje makedonske države, uključujući i romanizaciju. Takva hipoteza nema znanstvenu

²¹ Jensen, Bernard Eric. „History in schools and in society at large: reflections on the historicity of history teaching“, u: *The misuses of history: project "Learning and teaching about the history of Europe in the 20th century"* ur. Georg Iggers, Strasbourg: Council of Europe, 2000, 80.

²² Brunnbauer, *Drevna nacionalnost I vjekovna borba za državnost: historiografski mitovi u Republici Makedoniji (BJRM)*, 300–304.

podlogu, a udžbenik ne pruža dokaze za istu iz razloga što ne postoje. Ovakva hipoteza omogućuje zatvaranje „pukotine“ između starih Makedonaca i Slavena. Povezivanjem tih dviju grupa moderni Makedonci imaju izravnu etno–genetsku poveznicu sa starim Makedoncima što omogućuje stvaranje novih nacionalnih mitova.²³ Jedan od razloga uključenja antičkih Makedonaca u nacionalnu historiografiju bio je odmak od isključivo slavenske teorije o podrijetlu za koju nije bilo potrebe s obzirom na to da više nisu bili u državnom okviru s ostalim južnoslavenskim narodima. Namjera je uključenja antičkih Makedonaca u službenu povijest potkrijepiti makedonsko pravo na domovinu, teritorije svojih predaka i dugu nacionalnu povijest. Posezanje duboko u prošlost pridaje naciji etničke vrline koje se mogu izvući i koristiti u aktualnim sporovima oko prava na teritorij, jezik, simboliku, nazivlje itd.²⁴

U Jugoslaviji također postoje primjeri interpretacija stare povijesti u svrhu komunističke agende. U arheološkim se interpretacijama tražilo kulturno–povijesno kohezijsko sredstvo koje bi spajalo prošlost i sadašnjost jugoslavenske federacije. To sredstvo pronađeno je u populaciji koja je živjela na području jugoistočne Europe u prapovijesti – grupi plemena koja se u historiografiji obično naziva Ilirima. U nekim je republikama bilo vrlo važno povezati vlastitu povijest s Ilirima kako bi dokazali svoje pravo na teritorij. U arheologiji se etnicitet i kulturni identitet koriste za opisivanje sličnog apstraktnog koncepta te je u tom kontekstu arheologija bila podobna za korištenje u Jugoslaviji jer se korištenjem termina „kulturalni identitet“ moglo izbjeći korištenje pojma „eticitet“. Korištenje ilirskog imena javlja se u Hrvatskoj u prvoj polovici 19. stoljeća u imenu Ilirskog pokreta. Naziv proizlazi iz pogrešnog shvaćanja da su Slaveni potomci Ilira. Glavni je cilj bio propagiranje ideje o zajedništvu i kulturnim vezama među Južnim Slavenima putem stvaranja zajedničkog jezika. Budući da su većinu sudionika pokreta činili hrvatski intelektualci koji su promovirali korištenje latinice, pokret nije zaživio među drugim narodima. Iako je cilj bio postizanje zajedništva, pokret je bio pristran, a umjesto da se ideja ilirskog identiteta prirodno stvara među i unutar južnoslavenskih naroda, ona je bila prisilno projicirana.²⁵

²³ Stojanov, Darko. „In search of autochthony: A case study of the Great Migration Period as presented in history textbooks in Macedonia“, *Povijest u nastavi*, Vol. X. No. 19 (1), (2012): 36–40.

²⁴ Brunnbauer, *Drevna nacionalnost I vjekovna borba za državnost: historiografski mitovi u Republici Makedoniji (BJRM)*, 304–305.

²⁵ Prusac-Lindhagen, *Reclaiming Illyria: The Notorious Usefulness of Archaeology to Communism and Nationalism Alike in Yugoslavia and After*, 43–45.

U Republici Hrvatskoj također svjedočimo korištenju prapovijesnih i antičkih simbola kao orijentira oko kojih se gradi i osnažuje osjećaj kolektivnog identiteta. U posljednjih pola stoljeća hrvatska je arheologija značajno napredovala i otkrivene su stotine novih prapovijesnih lokaliteta. Važnost arheologije u Hrvatskoj postala je prepoznata u javnoj sferi kao niti u jednoj državi nastaloj raspadom Jugoslavije.²⁶ Primjere, osim u udžbenicima, nalazimo i u javnoj sferi, kao što je strateško smještanje spomenika i simbola na novčanice hrvatske kune. Na naličju novčanice od 10 kuna nalazi se rimski amfiteatar u Puli poznat kao pulska Arena,²⁷ dok se pak na naličju novčanice od 20 kuna nalazi vučedolska golubica.²⁸ Upravo je vučedolska golubica jedan od najkorištenijih prapovijesnih simbola u Republici Hrvatskoj. Prema nekim tumačenjima, korištenje arheoloških artefakata i arhitekture s vukovarskog područja prilog je podupiranju hrvatskog prava na taj teritorij oko kojeg su se vodile borbe 1991. godine.²⁹ Recentna istraživanja pokazuju kako je u hrvatskim udžbenicima povijesti snažan naglasak na vučedolskoj kulturi koja je, uz krapinskog neandertalca, najprepoznatljiviji pojam iz prapovijesti u široj javnosti. Mediji su također najviše angažirani oko istraživanja Krapine i Vučedola, a članci često koriste senzacionalističke pojmove (kao npr. prvo, najranije, spektakularno) za njihovo opisivanje.³⁰ Međutim, takve naslove ne pišu samo mediji, već ih nalazimo i u znanstvenoj literaturi.³¹ Pojedine teorije, poput one da je ulomak posude s ukrasima zapravo najstariji europski kalendar, bez propitkivanja nalaze svoj put do hrvatskih udžbenika za 5. razred u kojem se ta informacija prikazuje kao činjenica.³²

²⁶ Novaković, Predrag. „Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective“, u: *Comparative Archaeologies. A Sociological View of the Science of the Past*, ur. Ludomir Lozny. New York: Springer, 2011, 379.

²⁷ <https://www.hnb.hr/novac/novcanice/apoeni/10-kuna> (Posjećeno 25. 5. 2021.)

²⁸ <https://www.hnb.hr/novac/novcanice/apoeni/20-kuna> (Posjećeno 25. 5. 2021.)

²⁹ Kaiser, Timothy. „Archaeology and ideology in Southeast Europe“, u: *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, ur. P.L. Kohl and C. Fawcett. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 99–119.

³⁰ Mesarić, Petra, Paula Grizelj. *Senzacionalno otkriće: povijesni udžbenici kriju pretpotopne misterije! Kako povijesni udžbenici i popularni mediji utječu na percepciju kronološkog slijeda rane povijesti čovječanstva*. 2020, 35–100.

³¹ Durman, Aleksandar.

Vučedolski Orion i najstariji europski kalendar, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, Gradski muzej Vinkovci, 2000.

³² Birin, Ante et al. *Povijest 5: udžbenik iz povijesti za peti razred osnovne škole*, Zagreb: Alfa, 2019.

Od marksizma prema nacionalizmu

Marksistička ideologija u udžbenicima povijesti

Poslije Drugog svjetskog rata na vlast u Jugoslaviji dolazi Komunistička partija koja tijekom idućih desetljeća oblikuje svoju ideologiju i translata ju na obrazovanje.³³ Prosvjetna politika definirala se na razini Centralnog komiteta KPJ, njezinim provođenjem bavili su se državni organi u oblasti prosvjete, a za izravno provođenje bili su zaduženi (podobni) direktori škola.³⁴ U poslijeratnom razdoblju uloga i mjesto nastave povijesti uvelike su određivale legitimacijske potrebe novih vlasti. Historiografiji i nastavi povijesti bilo je namijenjeno pravilno tumačenje promjena koje su se dogodile u sadašnjosti, kao i pronalaženje njihovih ishodišta u prošlosti. Cilj je nastave povijesti objasniti povijesni put kojim čovječanstvo kroči prema konačnom obliku – komunističkom društvu. Putem programa i udžbenika prenosila se strogo kontrolirana verzija povijesti koja je na učenika prenosila vrijednosti u skladu s potrebama socijalističkog društva.³⁵ Prvi udžbenici povijesti bili su prijevod sovjetskih u kojima su učenici mogli saznati činjenice o općoj povijesti. Razlog tome je što neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata nisu postojali udžbenici koji bi zadovoljavali potrebe KPJ. Poslije razlaza sa Sovjetskim Savezom pisanje i poučavanje nacionalne povijesti postalo je prioritet te se mijenja program i pišu novi udžbenici.³⁶ Planovi i programi povijesti od 1945. godine pokazuju tendenciju da se prikažu paralelizmi i simetrije između hrvatske povijesti i povijesti ostalih jugoslavenskih naroda u svrhu izjednačavanja njihove „povijesne sudbine“, što je kasnije vidljivo i u novim udžbenicima. Izbjegavalo se obrađivati nacionalizme zato što ih se, u vidu marksističkog pogleda na prošlost, smatralo izravnim proizvodom sukoba buržoazija unutar kapitalističkih društava te ideologija fašizma. No nacionalna povijest kao takva nije potpuno izbačena te su, unutar udžbenika, postojala zasebna poglavlja o povijesti hrvatskog naroda. Jugoslaviju krajem 1980-ih zahvaćaju promjene te slabi nadzor Partije nad historiografijom. Povjesničari različitog etniciteta više nego prije počinju raspravljati o temama o kojima se manje raspravljalo ili su bile tabu. Ta se promjena ne vidi na udžbenicima koji tada

³³ Najbar–Agičić, Agičić, *Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloupotreba*, 173.

³⁴ Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*. Zagreb: Srednja Europa, 2012, 52–58.

³⁵ Isto, 89–90.

³⁶ Koren, Snježana. „Politika povijesti i udžbenici: kako se pisala nacionalna povijest 1945-1955.“, *Desničini susreti 2009.: zbornik radova*, sv.4, (2011): 143.

postoje u anakronom stanju, odvojeni od općih zbivanja,³⁷ te su čak i više marksistički obojeni od onih iz prethodnog razdoblja.³⁸

Metodološki gledano, glavni teorijski okvir nastave povijesti u razdoblju druge Jugoslavije bio je marksizam (marksizam – lenjinizam). Nastava povijesti učenicima je trebala posredovati dijalektičko–materijalistički pogled na svijet koji se temeljio na pojednostavljenoj verziji Marxovih misli.³⁹ Marksističko tumačenje povijesnih procesa u kojem temelj predstavljaju ekonomski odnosi društva naziva se historijski materijalizam. Historijski materijalizam oblik je dijalektičkog materijalizma u kojem se povijest razvija sukobom suprotnosti, odnosno suprotstavljenih interesa klasa.⁴⁰ Osnova je ovakvog poimanja prošlosti ideja da postoje univerzalni zakoni koji usmjeravaju povijesni proces, a materijalna baza (proizvodna snaga i načini proizvodnje) društva ima primarnu ulogu. Povijest se, prema marksizmu, promatra u kontekstu pravilnih smjena socioekonomskih formacija gdje se svaka sljedeća društvena formacija smatra naprednijom od prethodne zbog načina korištenja proizvodnih snaga. U slučaju udžbenika korištenih na području Hrvatske, dolazi do pokušaja brisanja određenih povijesnih zbivanja.⁴¹ Međutim, ona nisu bila potpuno izbrisana, već podvrgnuta selekciji pa zbog toga dolazi do složenih historiografskih dinamika u socijalističkim udžbenicima.⁴² Klasni su sukobi, odnosno klasna borba, prikazani kao konstanta u ljudskoj povijesti. Ideje koje ne izražavaju sukob između razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa u proizvodnji prema marksizmu ne mogu izazvati prevrat u društvu, a kako bi povijest napredovala, potrebna je klasna borba koja dovodi do revolucije.⁴³ Među glavnim principima marksističkog narativa treba izdvojiti koncepte napretka i revolucije. Marksizam tumači da u svakoj od društvenih formacija, izuzev prvobitne zajednice i socijalističkog društva, postoji sukob između vladajućih klasa (koje posjeduju sredstva za proizvodnju) i potlačenih klasa.⁴⁴ Povijest se trebala predstaviti kao konstantan napredak, a staza napretka vijuga kako se društvene formacije prvotnih, robovlasničkih, feudalnih, buržoaskih i socijalističkih društava

³⁷ Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 77–90.

³⁸ Vidi poglavlje *Promjene u prikazu marksizma u odabranim socijalističkim udžbenicima povijesti*.

³⁹ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 118.

⁴⁰ Radiković, Nataša. *Povijesni sadržaji u udžbenicima za predmete Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma: teme, interpretacije, značenja*. Diplomski rad. 2015, 24-25.

⁴¹ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 118.

⁴² Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 31.

⁴³ Vranicki, Predrag. *Filozofija historije: od antike do kraja devetnaestoga stoljeća*. Zagreb: Golden marketing, 2001, 416-417.

⁴⁴ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 118–119.

međusobno izmjenjuju. Zadnje društvo u tom povijesnom nizu – socijalističko nakon svog početka može samo napredovati. Mit o revoluciji kao pogonskom motoru povijesti korišten je da organizira povijest. Na primjeru Istočne Njemačke možemo vidjeti kako je „Oktobarska legenda“ u silabima i udžbenicima predstavljena jezikom koji naglašava te događaje kao točku zaokreta u europskoj povijesti. Slijedi nekoliko primjera usporedbe pojmovlja „zapadne“ historiografije i marksizma:

Konvencionalni „zapadni“ pojam

Marksistički pojam

Crkvena reformacija u 16. stoljeću

Rana buržoaska revolucija u Njemačkoj

Američki rat za nezavisnost

Prva buržoaska revolucija u Americi

Čehoslovačka kriza 1968. g.

Odbijanje kontrarevolucije u Čehoslovačkoj⁴⁵

Do terminoloških promjena dolazi i na području Jugoslavije, pa se tako u programu iz 1945/46. godine za peti razred gimnazije prapovijest tumači kao „primitivni komunizam“, a Hamurabijev zakonik kao „čuvar interesa vladajuće klase“. Također se naglašavaju i razni vjerski i socijalni događaji iz kasnijeg razdoblja koji su se mogli prikazati kao iskaz klasne borbe, kao npr. seljačka buna Matije Gupca i pojava bogumila. U svjetskoj povijesti i povijesti jugoslavenskih naroda također su se tražile prekretnice s kojima bi počinjalo ili završavalo gradivo u pojedinom razredu, stoga obično počinje ili završava s revolucijama. Tako je gradivo za četvrti razred gimnazije godine 1945/46. počinjalo s Engleskom revolucijom 1630. godine koja je prema Marxu označavala prijelaz iz feudalnog u buržoasko društvo.⁴⁶

⁴⁵ Ahonen, *Post-communist history curricula: the cases of Estonia and East Germany*, 58–59.

⁴⁶ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 128–130.

Odnos prema povijesti i udžbenicima u postsocijalističkom razdoblju

Slom komunizma predstavljao je za obrazovanje i udžbenike temeljnu promjenu, jednako kao i za politički sustav ili ekonomiju. Države su dobile mogućnost revizije pristranih naracija punih ideoloških stereotipa koji su punili udžbenike. Međutim, u nekim je zemljama stara monoperspektivistička ideologija zamijenjena često ne manje monoperspektivističkom nacionalnom ideologijom. Taj trend posebno je vidljiv u državama koje su nakon raspada komunizma ponovno ili po prvi put postale neovisne države, kao npr.: baltičke zemlje, Slovačka, Ukrajina i postjugoslavenske zemlje. Reformiranje udžbenika nije samo značilo izbacivanje ideologije komunizma, već je paralelno s tim legitimiziralo novonastalu državu i stvaralo „master–naraciju“ nacionalne povijesti.⁴⁷ B. Baranović tvrdi da je u Hrvatskoj, kao i u većini postkomunističkih zemalja, proces transformacije socijalističkog sustava na programskoj razini nastupio naglašavajući ideju liberalne demokracije s pravnom državom, političkim pluralizmom, razvojem civilnog društva i privatizacijom gospodarstva. Konstituiranje političkog sustava u Hrvatskoj, osim ideje konstituiranja nacionalne države hrvatskog naroda, proklamiralo je i druge demokratske vrijednosti kao što je jednakost, sloboda, tolerancija, poštivanje ljudskih prava itd. No stvarnost je bila drugačija, kako u Hrvatskoj, tako i u ostalim postsocijalističkim društvima. Prema B. Baranović, stvarne se tekovine u postsocijalističkim društvima ne baziraju na potonjim liberalno–demokratskim vrijednostima, već na promoviranju ideje nacionalne države, odnosno baziraju se na ideologiji etničkog nacionalizma. Središte političkog interesa je etnički homogena nacionalna država i njena obrana; ideologija etničkog nacionalizma idejna je osnova programa transformacije društva i integracije njegovih pripadnika te je usmjerena na izgradnju nacionalnog identiteta na etničkim osnovama. Naglašavanje ideja tradicije i kolektiviteta dovelo je do toga da su ideje o slobodi nacije zamijenile najavljene ideje o individualnim slobodama.

Kako su se navedene promjene odrazile na odgojno–obrazovne djelatnosti? Odgoj i obrazovanje počinju se zasnivati na principima liberalne demokracije koja, za razliku od socijalističkog modela, ne proizlazi iz kolektiviteta, odnosno radničke klase, nego od pojedinaca i autonomije školstva. Sukladno tim pretpostavkama zagovara se diversificiran obrazovni sustav koji bi trebao biti praćen deideologizacijom obrazovanja, a ne zamjenom

⁴⁷ Höpken, *Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi*, 143–144.

ideologija. Međutim, kontrole funkcioniranja školskog sustava bile su prepuštene političkoj vlasti i glavne ideje bile su već spominjana izgradnja hrvatske nacije, kao i ukidanje socijalizma.⁴⁸ Nastava povijesti koristi se i (povremeno) zloupotrebljava u svrhu političke propagande kojoj je cilj bio legitimizacija trenutne političke vlasti i jačanje nacionalnog jedinstva.⁴⁹ Takva pojava nije bila prisutna samo u Hrvatskoj, već u mnogim postkomunističkim zemljama koje su nakon sloma komunizma ponovno ili prvi put postale neovisne.⁵⁰ Dakle, trebalo je stvoriti novi školski sustav u državotvornoj funkciji, oslobođen idejnih i vrijednosnih pretpostavki socijalizma. Kadrovske promjene u školama i fakultetima pogodile su nastavnike koji su predavali predmete vezane uz marksizam, odnosno ideološke predmete (Osnove marksizma i TIPSS). Uz politički utjecaj na odgojno–obrazovne procese ne smije se zanemariti utjecaj Katoličke Crkve. Prema B. Baranović, nova je vlast Katoličku Crkvu doživljavala kao konstituens nacionalnog pa je tako iz udžbenika i obrazovnih programa trebalo izbaciti sve gradivo koje bi moglo utjecati na ateizaciju učenika ili je negativno prikazivalo Crkvu.⁵¹ U udžbenike povijesti također se, u pretjeranim količinama, dodavalo gradivo o povijesti i djelovanju Katoličke Crkve koje prikazuje istu u isključivo pozitivnom svjetlu.⁵²

Prema W. Höpken, Hrvatska u tom kontekstu pripada državama u kojima su, početkom 1990–ih, na vlasti snažne autoritarne političke snage u kojima je značajno upletanje države i politike u sadržaj udžbenika. Prema istom autoru, Tuđmanova državna kontrola nad udžbenicima bila je velika te je bilo primjera upletanja birokratskog aparata u sustav odobravanja udžbenika koji su bili kritični prema politički motiviranim konstrukcijama nacionalne povijesti.⁵³ U većini postkomunističke Europe prisutan je trend preinake elemenata usko povezanih s legitimitetom komunističkih društava. Socijalna povijest, zbog sumnje da je marksistička, znatno je reducirana, a izbačene su teme poput Spartakovog ustanka, vjerojatno jer je smatrano da predstavljaju relikat komunističkog gledanja na prošlost. Ne mijenja se činjenica da je u udžbenicima najprisutnija politička povijest. Značajka prvih postkomunističkih udžbenika skoro je pa i potpuno, nestajanje regionalne povijesti, odnosno udžbenici povijesti učenicima govore vrlo malo, gotovo ništa, o povijesti njihovih susjeda. W.

⁴⁸ Baranović, Branislava. „Promjene obrazovnog diskursa u postsocijalističkoj Hrvatskoj“, *Revija za sociologiju* sv. 25, br. 3-4 (1994): 201–203.

⁴⁹ Najbar–Agičić, Agičić, *Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloupotreba*, 149.

⁵⁰ Höpken, *Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi*, 145.

⁵¹ Baranović, *Promjene obrazovnog diskursa u postsocijalističkoj Hrvatskoj*, 203-208.

⁵² Vidi poglavlje *Kršćanstvo*

⁵³ Höpken, *Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi*, 149.

Hópken smatra da osnova takvog pristupa leži u nekoj vrsti mentalnog „mapiranja“ i pitanju identiteta u kojem je Balkan „drugi“ i neeuropski te se učenici ne mogu (ne smiju) s njime poistovjetiti.⁵⁴ Prema D. Agičiću, riječ „Balkan“ u hrvatskom jeziku ima neizbrisivo negativnu konotaciju, a prostor i narodi jugoistočne Europe su u udžbenicima tiskanim 1990–ih dobivali malo prostora. Obujam srpske povijesti u hrvatskim udžbenicima također je smanjen, a ostali narodi Balkanskog poluotoka pojavljuju se epizodno ili se ne pojavljuju u udžbenicima tog razdoblja.⁵⁵ Jedina je iznimka Bosna i Hercegovina koja se uglavnom smješta u cjeline namijenjene hrvatskoj nacionalnoj povijesti, a navedeni prostor obrađuje se i u poglavljima naslovljenim sintagmama poput „na našem tlu“.⁵⁶ Vakuum nastao izbacivanjem regionalne povijesti nije popunjen npr. poviješću Srednje Europe pa tako nema poglavlja posvećenih povijesti Austrije i Mađarske, već se o njima govori unutar jedinica posvećenih nacionalnoj povijesti, uglavnom u negativnom kontekstu. Primjer je to već spominjanog etnocentričnog prikaza nacionalnog identiteta u kojima je odnos sa susjedima prikazan kroz sukobe i otpor hrvatskog naroda njihovim osvajačkim težnjama i pokušajima uništavanja hrvatskog nacionalnog identiteta.⁵⁷

Sukladno tome, već je 1990. godine počelo uklanjanje marksističkog svjetonazora i ateističkih sadržaja iz udžbenika i programa.⁵⁸ Tako se zbog marksističkog pristupa u udžbeniku za prapovijest i staru povijest taj udžbenik povlači iz nastave. U nedostatku novog rješenja, u školama se počeo koristiti pretisak udžbenika iz kraja 1930-ih koji se koristio i za vrijeme NDH.⁵⁹

Iz primjera članka V. Posavca o recenziji udžbenika povijesti za VI. razred koju je napisala Agneza Szabo možemo vidjeti tendenciju da se negativno gleda na svu terminologiju koju se na neki način može povezati s terminologijom marksizma⁶⁰. Isti je slučaj s bilo kakvim tumačenjima povijesti koja se ne uklapaju u novu nacionalnu ideologiju, pa se npr. u

⁵⁴ Isto, 149-152.

⁵⁵ Agičić, Damir. „Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 31 No. 1, (1998): 205–215.

⁵⁶ Najbar–Agičić, Agičić, *Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloupotreba*, 178., Jakić, *Povijest staroga vijeka*, 178.

⁵⁷ Najbar–Agičić, Agičić, *Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloupotreba*, 176-177.

⁵⁸ Baranović, *Promjene obrazovnog diskursa u postsocijalističkoj Hrvatskoj*, 208.

⁵⁹ Najbar–Agičić, Agičić, *Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloupotreba*, 176, Jakić, *Povijest staroga vijeka*, 5.

⁶⁰ Posavec, Vladimir. „Povjesničari i "povjesničari"“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 30 No. 1, (1997): 308–317.

udžbenicima neće govoriti o uroti Zrinskih i Frankopana jer potonji nisu bili urotnici, već „branitelji državno–pravnog individualiteta hrvatskog kraljevstva“.⁶¹ A. Szabo je povjesničarka koja je (1990–ih) imala velik utjecaj nad udžbeničkim izdavaštvom, a uz to je i autorica nastavnog programa te školskih priručnika za povijest iako nikad nije poučavala povijest u školama.⁶² A. Szabo ističe kako je obilježje novog programa prevrednovanje načina na koji se tumače neki događaji, napose u terminološkom smislu.⁶³ U članku V. Posavca obimno su citirani odlomci recenzija te se u tim citatima mogu uočiti neka obilježja karakteristična za tadašnju ideologiju:

- Imputira se marksistička ideologija tamo gdje objektivno nema iste. Za takve opaske koristi se izraz „marksističke frazetine“ koji služi za opisivanje svega, od „pojave novog društvenog sloja“ do „vlast su prigrabile vođe koji nastoje proširiti svoju vlast ratovanjem“.
- Potencira se pisanje potpuno etnocentričnih udžbenika povijesti u kojima se naglašavaju „hrvatski“ elementi koji se ponekad kose s historiografskim činjenicama. Želi se „naučiti“ učenike da hrvatski povijesni prostor gledaju kao jednu teritorijalnu i političku cjelinu. Pod taj se prostor vjerojatno podrazumijeva i prostor Bosne i Hercegovine jer se u opasci navodi „Zašto se učenike ne podsjeća da je Bosna bila dio Hrvatskog Kraljevstva.“
- Opravdavaju se svi postupci Crkve od njenog postanka uz negacionizam ili falsifikaciju svih postupaka koji se mogu okarakterizirati kao negativni. U konkretnom slučaju koristi se termin „stara ideologija“ za dijelove udžbenika koji se kritički odnose prema Crkvi. Neki od primjera su da „križari nisu zauzeli, već oslobodili Jeruzalem“ i protivljenje rečenicama poput „odgajali su mladež u katoličkom duhu“ jer se po novoj ideologiji podrazumijeva katolički odgoj učenika unutar homogenog hrvatskog etnosa.⁶⁴

B. Baranović zaključuje kako se proces deideologizacije programskih sadržaja nije temeljio na znanstveno utemeljenoj rekonstrukciji obrazovnih sadržaja, već na izbacivanju svega što nije u službi hrvatske države i što ima veze s komunizmom. Također valja dodati kako novi program

⁶¹ Najbar–Agičić, Agičić, *Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloupotreba*, 179.

⁶² Posavec, *Povjesničari i "povjesničari"*, 309., <https://www.matica.hr/knjige/autor/602/> (Posjećeno 10. 5. 2021.)

⁶³ Najbar–Agičić, Agičić, *Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloupotreba*, 179.

⁶⁴ Posavec, *Povjesničari i "povjesničari"*, 308–315.

povijesti eksplicitno navodi kako je politička zadaća nacionalne povijesti biti „oružje političke borbe“.⁶⁵

Nastava povijesti u Hrvatskoj između 1953. i 1996. godine

O udžbenicima i autorima

Kronološki najstariji udžbenik korišten za potrebe ovog diplomskog rada je udžbenik *Povijest: za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije* iz 1953. godine, autora Borislava Ljubobratovića i Zvonimira Čelikovića.⁶⁶ B. Ljubobratović bio je profesor povijesti i autor udžbenika koji se prije pisanja ovog udžbenika bavio dopunjavanjem i prilagodbom sovjetskih udžbenika o staroj povijesti, dok je Z. Čeliković bio referent Prosvjetnog odjela Gradskog NO-a Zagreb.⁶⁷ Prethodni udžbenik je zbog, između ostalog, jezičnih i stilskih nedorečenosti, zamijenjen udžbenikom *Prošlost i sadašnjost: Povijest za V. razred osmogodišnje škole* autorice Karmen Mali, srednjoškolske profesorice povijesti, suautorice programa i planova nastave povijesti te recenzentice udžbenika povijesti.⁶⁸ Udžbenik *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole* rad je dvojice autora: Blagote Draškovića i Ive Makeka u izdanju *Školske knjige*.⁶⁹ I. Makek istakao se još za trajanja Drugog svjetskog rata i napisao je prve poslijeratne metodičke priručnike za nastavnike povijesti, a u sljedećim je desetljećima bio autor i suautor mnogih udžbenika povijesti.⁷⁰ B. Drašković također je bio povjesničar, ali većinom se bavio političkom povijesti socijalizma, što je vidljivo u njegovim radovima, kao npr. *Pregled historije radničkog pokreta*.⁷¹ Sljedeći udžbenik također je djelo

⁶⁵ Baranović, *Promjene obrazovnog diskursa u postsocijalističkoj Hrvatskoj*, 209.

⁶⁶ Ljubobratović Borislav, Zvonimir Čeliković. *Povijest: za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga, 1953.

⁶⁷ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 216, 256.

⁶⁸ Mali, Karmen. *Prošlost i sadašnjost: Povijest za V. razred osmogodišnje škole*. Zagreb: Školska knjiga, 1958., Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 107, 216–217.

⁶⁹ Drašković, Blagota, Ivo Makek. *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga, 1974.

⁷⁰ <http://katalog.nsk.hr/F/N9AVN9EUBIKQMIYSLRVL9AC44IR7GD7572FR3DKCUFL8UMPHHR-33626?func=short-jump&jump=000001> (Posjećeno 10. 5. 2021.), Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 92.

⁷¹

<https://katalog.kgz.hr/pagesResults/rezultati.aspx?&searchById=1&spid0=10&spv0=Dra%C5%A1kovi%C4%87%2C+Blagota&xm0=1> (Posjećeno 10. 5. 2021.)

potonjeg autora, a radi se o udžbeniku *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred* iz 1986. godine.⁷² Ovaj udžbenik *Školske knjige*, kao i prethodni, pod uredništvom je povjesničara Ive Mažurana koji je bio dugogodišnji urednik u *Školskoj knjizi*.⁷³ Za razliku od prethodnog, ovaj je udžbenik za više od 50 stranica opširniji te se u njemu primjećuje izraženiji marksistički pogled na povijest.⁷⁴

Prvi udžbenik za pete razrede koji se koristio na području samostalne Hrvatske je udžbenik *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole* tiskan 1991. godine.⁷⁵ Riječ je o 7., odnosno 1. izmijenjenom izdanju udžbenika Blagote Draškovića. Sukladno političkim zbivanjima i ideološkim promjenama koje su se dogodile 1991. godine, iz udžbenika je izbačena većina terminologije povezane s marksističkom ideologijom. To je bila i najzamjetnija promjena u udžbenicima od 5.–7. razreda objavljenim 1991. godine.⁷⁶ Primjerice, iz udžbenika je izbačena sva frazeologija koja je povezana ili sugerira klasnu borbu, kao i mnogobrojne fraze o robovlasničkim društvima. No usprkos izbacivanju terminologije historijski materijalizam je i dalje prisutan u udžbeniku.⁷⁷ Zanimljivo je kako su slikovni prikazi ostali skoro pa nepromijenjeni iako podupiru marksistički pogled na prošlost. Udžbenik je recenzirala dr. Bruna Kuntić–Makvić nakon čega je odobren za korištenje te se koristio samo tijekom školske godine 1991./1992.

Sljedeće izdanje prethodnog udžbenika naziva se *Iz života naroda starog vijeka*⁷⁸ i tiskan je u studenom 1992. godine. Riječ je o dodatno izmijenjenom izdanju udžbenika B. Draškovića iz kojeg je uklonjena terminologija vezana uz Jugoslaviju, kao i sve slike i grafički prikazi koji prikazuju neke od lokaliteta s prostora bivših jugoslavenskih republika.⁷⁹ Nepoznato je u kojem se razdoblju i koliko taj udžbenik koristio s obzirom na to da se od školske godine 1992./93. koristi pretisak udžbenika Žarka Jakića.

⁷² Drašković, Blagota, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*. Zagreb: Školska knjiga, 1986.

⁷³ Vitek, Darko, „Dr. Ive Mažuran (1928.-2016.)“, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Vol. 17 No. 1, (2017): 449-450.

⁷⁴ Vidi poglavlje *Promjene u prikazu marksizma u odabranim socijalističkim udžbenicima povijesti*.

⁷⁵ Drašković, Blagota, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole – 7. (1. izmijenjeno) izdanje*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.

⁷⁶ Koren, Snježana. „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“, *Historijski zbornik*, LX (2007): 260.

⁷⁷ Vidi poglavlje *Usporedba prikaza stare povijesti i prapovijesti u odabranim socijalističkim i hrvatskim udžbenicima povijesti*.

⁷⁸ Drašković, Blagota. *Iz života naroda starog vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.

⁷⁹ Vidi str. 34.

Udžbenik B. Draškovića zamijenjen je udžbenikom *Povijest starog vijeka* autora Živka Jakića u izdanju *Školske knjige*.⁸⁰ Riječ je o pretisku udžbenika koji je prvi put tiskan 1936. godine, a u uporabi je bio tijekom razdoblja NDH.⁸¹ Iako je vjerojatno uveden zbog ideoloških razlika, budući da je udžbenik *Čovjek u svom vremenu* koristio marksističku ideologiju, u napomeni izdavača navodi se kako je udžbenik ponovno tiskan zato što je napisan „stručno, pregledno, istinito, sustavno, razgovijetno i jasno“ te kako je potrebno naglasiti da je pisan „bez ideoloških namjera“.⁸² U predgovoru se također navodi kako je to jedan od malog broja udžbenika objavljen u više sustava „što nesumnjivo govori o njegovim vrijednostima“.⁸³ Treba primijetiti kako je za vrijeme NDH jedna od „vrijednosti“ potonjeg udžbenika, prema analizi S. Koren, bio antisemitizam. Naime, upadljive su razlike u prikazu židovske povijesti u verziji udžbenika iz NDH u odnosu na prethodne verzije. U predratnom se razdoblju židovski narod opisuje kao „stari narod“ s „divnim knjigama“, židovsku vjeru opisivalo se kao „savršeniju od ikoje vjere u starom dobu“, a Palestinu kao „kolijevku kršćanstva“. U NDH je tekst kraći, temeljen na suhoparnim faktografskim podacima, a učenike se poučavalo da u „hebrejskoj političkoj povijesti u starom vijeku nema nikakve veličine“. Židovi su prikazani kao izolacionisti koji su se odijelili u vrijeme babilonskog sužanjstva: „U sužanjstvu su boravili 70 godina, i za to se vrijeme, zaslugom proroka, utvrdila njihova vjera i izgradilo se strogo odvajanje od drugih naroda“.⁸⁴ Valja naglasiti kako pretisak s početka 1990-ih, sa suhoparnim faktografskim podacima, tvrdnjama o „krvnom neprijateljstvu“ Filistejaca i Židova, kao i mržnji između Židova i Izraelaca, više naginje verziji iz NDH. Također, nema pozitivnog spomena njihove vjere, umjetnosti, Biblije ili spominjanja „kolijevke kršćanstva“, a iznad navedena rečenica o židovskom izolacionizmu ostala je nepromijenjena u udžbeniku korištenom u Republici Hrvatskoj od 1992. do 1995. godine.⁸⁵ Smatram kako je ovaj udžbenik tiskan zato što nije postojao drugi udžbenik koji bi odgovarao ideološkim zahtjevima vremena. Autor Ž. Jakić ogledan je primjer obrazovanog autora školskih udžbenika s početka dvadesetog stoljeća koji se bave pisanjem udžbenika o svom trošku, a tek je tridesetih godina dobio financijsku pomoć institucija.⁸⁶ Predgovor i dopunu teksta napisao je Marin Zaninović,

⁸⁰ Jakić, Živko. *Povijest starog vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 1995.

⁸¹ Jakić, *Povijest starog vijeka*, 5.

⁸² Isto, 5.

⁸³ Isto, 5.

⁸⁴ Koren, Snježana. „Slike svijeta u školskim klupama Nezavisne Države Hrvatske“, u *Antijudaizam, antisemitizam i Holokaust u Hrvatskoj*, ur. Neven Budak, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2020, 137.

⁸⁵ Jakić, *Povijest starog vijeka*, 29–31.

⁸⁶ Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 38.

arheolog i predstojnik katedre za ranokršćansku i provincijalnu arheologiju pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu.⁸⁷ Ovaj, ionako opširan udžbenik (210 str.), dopunjen je dvama poglavljima „Kršćanstvo“ i „Povijest kršćanstva na našem tlu prije dolaska Hrvata“ autora Juraja Kolarića, svećenika i crkvenog povjesničara, u tom razdoblju profesora i dekana Katoličko–bogoslovnog fakulteta u Zagrebu.⁸⁸ Treba napomenuti da je u izboru ovog udžbenika sudjelovala A. Szabo.⁸⁹

Postavlja se pitanje zašto je udžbenik B. Draškovića zamijenjen zastarjelim udžbenikom Ž. Jakića. Na početku Draškovićeve udžbenika spominje se: „...Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Hrvatske odobrilo je privremenu uporabu ove knjige u školama...“⁹⁰ Dakle, vidljivo je kako je udžbenik planiran kao privremeno rješenje dok se ne nađe zamjena. Jedan od razloga za to je činjenica da se udžbenik, osim promjene i izbacivanja marksističke terminologije, sadržajno nije previše promijenio. Međutim, isto je vrijedilo i za udžbenike za 6. i 7. razred pa nisu otklonjeni, već su uz određene preinake zadržani nakon 1992. godine. U udžbeniku su, osim historijskog materijalizma, zadržani dijelovi koji govore o SFRJ, uz dodatak pridjeva vezanih uz hrvatsku državu ili narod. Tako se u poglavlju *Zašto učimo povijest* kao jedan od razloga navodi „da saznate kako je i zašto stvorena SFR Jugoslavija“⁹¹, a u izmijenjenom udžbeniku ta je točka zamijenjena s „da saznate kako je i kada nastao, te kako se razvijao hrvatski narod i ostali narodi koji danas žive u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji.“⁹² Nadalje, zadržani su naslovi poglavlja poput *Glavna nalazišta iz prapovijesnog doba u Jugoslaviji*⁹³ u kojemu su i sva pitanja vezana za prostor Jugoslavije. Koristi se sintagma „naše zemlje“ kao u slučaju poglavlja *Život ljudi i razvoj kulture u našim zemljama u doba rimske vladavine* koje sadrži pregled rimske povijesti na području cijele Jugoslavije, pa se tako uz slike pulske Arene pojavljuju i slike Gamzigrada u Srbiji.⁹⁴ Činjenica da su slike i ilustracije tek minimalno izmijenjene također je potencijalni razlog zašto je ovaj udžbenik zamijenjen.⁹⁵

⁸⁷ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=66833> (Posjećeno 11. 5. 2021.)

⁸⁸ <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9723> (Posjećeno 11. 5. 2021.), Jakić, *Povijest starog vijeka*, 3.

⁸⁹ Jakić, *Povijest starog vijeka*, 2.

⁹⁰ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 3.

⁹¹ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 10,

⁹² Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991. 9.

⁹³ Isto, 37.

Duh vremena ocrtava i činjenica da je u primjerku udžbenika korištenog za potrebe ovog diplomskog rada u navedenom naslovu poglavlja i u tekstu na dva mjesta precrtana riječ *Jugoslavija* i napisana *Hrvatska*.

⁹⁴ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 138–144.

⁹⁵ Vidi poglavlje *Slike i ilustracije u službi marksističke ideologije*.

Treba nadodati da, iako ilustracije u Draškovićevom udžbeniku sadrže marksističko–lenjinističku simboliku, mnogo su pogodnije za učenike od slika u Jakićevom udžbeniku koje su uglavnom slike skulptura i arhitektonskih elemenata određenog razdoblja.

Treba pretpostaviti da to nije krivnja autora i izdavača jer vjerojatno nisu niti dobili priliku da promijene ilustracije, a za to nije bilo niti vremena. Također, ne smijemo zanemariti činjenicu kako je autor Blagota Drašković po nacionalnosti bio Crnogorac pa je moguće pretpostaviti kako, sukladno duhu vremena, dijelu ljudi zaduženih za izdavaštvo udžbenika to vjerojatno nije bilo prihvatljivo.

Povijest za V. razred osnovne škole prvi je hrvatski udžbenik za peti razred napisan u Republici Hrvatskoj, autora Brune Kuntić–Makvić, Tihomile Težak–Gregl i Dinka Čutura.⁹⁶ Dr. Bruna Kuntić–Makvić stručnjakinja je za staru povijest, posebice antiku, te dugogodišnja profesorica na Filozofskom fakultetu u Zagrebu,⁹⁷ kao i dr. Tihomila Težak–Gregl, stručnjakinja za prapovijest s Odsjeka za arheologiju.⁹⁸ Poglavlje *Osvit srednjeg vijeka* napisao je tadašnji nastavnik povijesti, a današnji ravnatelj Hrvatskog državnog arhiva Dinko Čutura.⁹⁹

Planovi i programi

Planovi i programi važna su stavka u nastavi povijesti jer određuju kakvo i koliko gradiva će se prezentirati učenicima, a također donose opće ciljeve i zadatke nastave povijesti. U zadacima nastave povijesti često se može razaznati ideološka podloga po kojima su oni pisani, stoga su važni za potrebe ovog diplomskog rada. Planovi i programi u pravilu služe i kao podloga za pisanje udžbenika povijesti, a u nedostatku udžbenika u poslijeratnom razdoblju opširni planovi i programi nastavnicima su služili kao glavno sredstvo za rad.¹⁰⁰

Prvi planovi i programi nastave povijesti na republičkoj razini nastajali su još za vrijeme Drugog svjetskog rata, a zadaci su im isticali upoznavanje učenika s borbom za slobodu u prošlosti „naših naroda“ i s Narodnooslobodilačkom borbom. Za školsku godinu 1945/46. planovi i programi su rađeni prema saveznim planovima i programima, a u Hrvatskoj se gradivo učilo prema konceptu koncentričnosti, gdje bi se u svakom sljedećem razredu isti sadržaj ponavljao u većem obujmu. Zadaci u tim programima temeljili su se na razvijanju ljubavi prema

⁹⁶ Čutura Dinko, Bruna Kuntić–Makvić, Tihomila Težak–Gregl. *Povijest: za V. razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa, 1996.

⁹⁷ <https://theta.ffzg.hr/ECTS/Osoba/Index/4067> (Posjećeno 11. 5. 2021.)

⁹⁸ https://arheo.ffzg.unizg.hr/prapovijesna/?page_id=61 (Posjećeno 11. 5. 2021.)

⁹⁹ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 100–110.

¹⁰⁰ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 100–101.

„našim narodima“ i učvršćivanju bratstva i jedinstva, a zanimljiv je zadatak po kojem se učenike treba odgajati „...u nepomirljivoj mržnji prema neprijateljima domovine“.¹⁰¹ Planovi i programi za školsku godinu 1948/49. doneseni su, između ostalog, zbog potrebe smanjenja obujma podataka i potrebe za snažnijim naglašavanjem nacionalne povijesti zbog sukoba sa SSSR–om. Sukladno tome, svih pet zadataka iz programa poziva na ljubav i očuvanje domovine. Već 1951. godine planovi i programi se mijenjaju zbog reforme školstva, a 1954. godine novi planovi i programi donose značajne novine u kojima se gradivo prilagođava psihofizičkim mogućnostima učenika određenog uzrasta.¹⁰² Zadaci ovih planova su slični i odnose se, između ostalog, na razvijanje ljubavi prema domovini i važnost učenja o NOB–u i socijalizmu.¹⁰³

Plan i program za osnovne škole iz 1960. godine donosi osnovna načela (izučavanja historije) i zadatke (nastave historije). Osnovna načela sastoje se od općih odrednica o izučavanju povijesti: „...upoznavanje prošlosti za razumijevanje sadašnjosti“, „...treba se istaknuti odgojna funkcija historije“ itd. Zadataka su četiri, a prva dva se baziraju na „formiranju saznanja o neprekidnom razvoju ljudskog društva“ i upoznavanju učenika s „osnovnim epohama historijskog razvoja čovječanstva i sa snagama koje nose taj razvoj“. Treći zadatak govori o upoznavanju učenika sa značajnim razdobljima iz „prošlosti naših naroda“, a nadalje se spominju pojmovi „Narodnooslobodilačka borba“ i „izgradnja socijalizma“. Potonji su i jedini faktografski pojmovi u osnovnim načelima i zadacima. Posljednji zadatak tiče se upoznavanja učenika s historiografskim pojmovima. Gradivo prapovijesti i stare povijesti prema ovom se planu i programu poučava u šestom razredu te je podijeljeno na *prethistoriju* i *robovlasničku antiku*. Zanimljiva je podjela prapovijesti na *divljaštvo* i *barbarstvo*. Antika je podijeljena na Egipt, Grčku (Atenu) i Rim. Robovlasništvo se ne spominje u Egiptu, ali spominje se u Grčkoj („izgradnja atenske robovlasničke demokracije“), a posebice u Rimu gdje je uz „robovlasničku privredu“ među rijetkim konkretnim povijesnim¹⁰⁴ događajima spomenut i Spartakov ustanak. Iako je marksistička ideologija podloga ovog plana i programa, treba primijetiti kako se izbjegava korištenje marksističke terminologije, npr. ne spominju se

¹⁰¹ Isto, 93, 561.

¹⁰² Isto, 100–104.

¹⁰³ Isto, 563.

¹⁰⁴ Ostalo su opširniji i deskriptivniji pojmovi poput „borbe patricija i plebejaca“ i „kultura antike“.

revolucije niti klasna borba. Također se ne diferencira hrvatska povijest od povijesti ostalih jugoslavenskih naroda kao što će to biti slučaj u sljedećim planovima i programima.¹⁰⁵

Plan i program iz 1972. godine upravo navodi kako je cilj nastave povijesti „...da učenici upoznaju najznačajnija zbivanja u prošlosti ljudskog društva, posebno hrvatskog i ostalih jugoslavenskih naroda“. Nadalje se navodi kako „...povijest treba razvijati ljubav prema vlastitom narodu i ostalim našim narodima“, a pri tom se naglašava „...neophodnost zajedničkog života ...u SFR Jugoslaviji“. Kao cilj se također spominje i „...razvijanje solidarnosti s borbom potlačenih klasa i naroda“. Među devet zadataka nastave povijesti, četiri su općenita i govore o upoznavanju učenika s kulturnim, znanstvenim i tehnološkim napretkom i snalaženju u vremenu i prostoru. Tri su vezana uz Jugoslaviju i socijalizam te naglašavaju važnost upoznavanja učenika s Narodnooslobodilačkom borbom, solidarnosti s drugim jugoslavenskim narodima i razvijanja odgovornosti u samoupravnom socijalističkom društvu. U ostala dva zadatka govori se o važnosti poučavanja o povijesnim zbivanjima, umjetničkoj i kulturnoj baštini u kojima se diferencira hrvatska povijest i kulturna baština od povijesti ostalih jugoslavenskih naroda. U V. razredu predviđeno je 20 sati povijesti (za svaki od ostala tri razreda predviđeno je 40 sati), a gradivo je podijeljeno na *Uvod u povijest i Život ljudi u najranijim zajednicama* te *Kulture naroda staroga vijeka* (prvi narodi u Africi i Aziji, Rim, Grčka i „naši“ prostori u antici). Niti u jednoj kulturi starog vijeka ne spominju se pojmovi poput robovlasničko društvo i klasna borba.¹⁰⁶ Ovaj program ima naznake marksističkog poimanja prošlosti („uočavanje značenja proizvodnih snaga društva“), ali ona je tek u podlozi i nema karakteristične marksističke terminologije. U planu i programu hrvatska povijest odvojena je od jugoslavenske, ali se naglašava pripadnost jugoslavenskoj socijalističkoj zajednici. Ovaj program je karakterističan za vrijeme kada u SR Hrvatskoj dolazi do liberalnih procesa koji kulminiraju *Hrvatskim proljećem*.¹⁰⁷ Udžbenik *Narodi u vremenu i prostoru I* nastao je po ovom planu i programu.

Plan i program iz 1984. godine donosi opširan uvod u kojem se ističe kako se učenici trebaju upoznati sa sadržajem Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u VIII. razredu i II. razredu usmjerenog obrazovanja. Nadalje se upućuje na važnost upoznavanja učenika s regionalnom povijesti od Grka i Rimljana do NOB-a i socijalističke revolucije.

¹⁰⁵ Nastavni plan i program za osnovnu školu, *Prosvjetni vjesnik*, god 13, br. 5. Zagreb, 16. IV. 1960.

¹⁰⁶ Opći i nastavni plan i program osnovne škole, *Prosvjetni vjesnik*, god 25, br. 2–3. Zagreb, 21. VIII. 1972.

¹⁰⁷ Vidi str. 40.

Također se upućuje nastavnike na korelaciju nastavnih sadržaja povijesti s nastavnim sadržajima drugih, srodnih predmeta. Zadataka nastave povijesti ima devet, od čega su dva apolitična/općenita i odnose se na razvijanje sposobnosti snalaženja u vremenu i prostoru i korištenje suvremene didaktičke metodologije. Riječ „Hrvatska“ spominje se samo u jednom zadatku vezanom uz upoznavanje učenika s najpoznatijim događajima iz prošlosti, dok se još u dva navrata spominje „vlastiti narod“. U zadacima se izričito spominje korištenje historijsko–materijalističke interpretacije prošlosti koja će „...pridonositi razvijanju njihova (učenička) marksističkog pogleda na svijet i društvo“. Sukladno tome, u zadacima se koristi marksistička terminologija (klasne borbe, revolucionarne tradicije...). Ostali ciljevi odnose se na Jugoslaviju gdje se ističe NOB, socijalistička revolucija i razvijanje bratstva i jedinstva. Fond sati povijesti u V. razredu proširen je na 35 sati godišnje i obiluje terminologijom vezanom uz historijsko–materijalistički prikaz prošlosti. Razdoblje neolitičke revolucije naziva se *Borba čovjeka za opstanak u uvjetima primitivne proizvodnje*, a u cjelinama o Grčkoj i Rimu učenici se upoznaju s oblicima robovlasničkih društava te klasnim borbama u prvim civilizacijama.¹⁰⁸ Ovaj se plan i program uklapa u razdoblje 80–ih godina u Jugoslaviji kad vlast reformom školstva pokušava suzbiti liberalne procese što rezultira velikom imputacijom historijskog materijalizma u udžbenike i nastavu povijesti.¹⁰⁹

U zadacima nastavnog plana i programa za osnovne škole iz 1991. godine primjećuje se promjena u odnosu na prethodni program. Naime, iz zadataka su izbačeni navodi o važnosti izučavanja NOB-a i socijalističke revolucije, kao i ostala marksistička terminologija vezana za borbu potlačenih klasa i konstantan napredak povijesti. Međutim, ne odbacuje se (državno–pravna i povijesna) veza s Jugoslavijom te se navodi kako je jedan od zadataka objasniti prošlost ljudskog društva „...osobito povijesti hrvatskog i drugih jugoslavenskih naroda“. Slična se fraza ponavlja u zadatku vezanom uz umjetnička dostignuća, a jedan od zadataka navodi kako učenike treba odgajati u duhu pripadnosti vlastitom narodu, ali i „...duhu ravnopravnosti svih naroda i narodnosti Jugoslavije“. Ostali zadaci odnose se na interpretaciju sadržaja, metodiku oblikovanja nastave itd.¹¹⁰ Ovakvo tumačenje karakteristično je za 1991. godinu kad se u

¹⁰⁸ Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja: Društveno područje, V–VIII. razred, *Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske*, god. IV, br. 10, Zagreb, 10. travnja 1984.

¹⁰⁹ Vidi str. 40

¹¹⁰ Nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (izmjene i dopune), Zavod za školstvo Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske, *Biblioteka unapređivanja odgoja i obrazovanja*, br. 9, Zagreb, lipanj 1991.

Saboru još uvijek raspravljalo o konfederalizmu, stoga je hrvatska povijest vezana uz jugoslavensku.¹¹¹

Prema okvirnom nastavnom planu i programu iz 1995. godine svrha i cilj nastave povijesti je „...da učenici uz pomoć istinskog tumačenja povijesnih događaja...steknu etičke norme i poglede na život“. Nadalje se navodi kako će nastava povijesti pomoći učenicima u „izgrađivanju i sazrijevanju cjelovite osobnosti koja uključuje zdravo domoljublje“. Učenici bi povijest trebali iskusiti i na „uzornim osobnim portretima“ među kojima su na „časnom mjestu“ brojni uzorni portreti iz hrvatske povijesti. Također se ističe važnost objektivnosti i kritičkog mišljenja u povijesti te se navodi da treba ukloniti preopterećenost učenika gomilanjem činjenica, a umjesto činjenica staviti naglasak na kulturu i svrhu učenja povijesti. Na kraju se zaključuje da će nastava povijesti „...pridonositi izgradnji valjana građanina, najprije svoje domovine, a potom i cijelog svijeta“. U napomenama uz program navodi se kako odnos između opće povijesti i povijesti hrvatskog naroda iznosi 40% naprema 60%. Sadržaji programa

„...rađeni su tako da učenik nakon završetka školovanja može već i sam uočiti međunarodni položaj Hrvatske, što znači ulogu i značenje hrvatske povijesti i naroda u svijetu i svjetskoj povijesti, te kako je Hrvatska uistinu bila i ostala sastavni dio europske kulture i civilizacije, koju je štoviše zajedno s Europom djelatno gradila i izgrađivala sve do naših dana.“

Gradivo V. razreda razrađeno je u pet tematskih cjelina koje se odnose na uvod u povijest, prapovijest, Grčku, Rim i seobu naroda. Seoba naroda i rani srednji vijek su se u udžbenicima iz razdoblja Jugoslavije obrađivali u VI. razredu. U objašnjenju nastavnog gradiva navodi se kako su u tijeku nabrojanih cjelina istaknute methodske jedinice u kojima se izlaže život i kultura ljudi na današnjem hrvatskom tlu. Dalje se ističe kako je „posebna pažnja“ dana povijesti kršćanstva te kršćanskoj kulturi i civilizaciji. Također je navedeno kako methodske jedinice u najvećem dijelu slijede sadržaj knjige Ž. Jakića.¹¹² Može se uočiti kako se ovaj plan uklapa u obilježja postsocijalističkih društava. Iz njega je uklonjen sadržaj vezan uz socijalizam i marksizam. Propagira se etnocentrizam s postotno velikom količinom nacionalne povijesti u odnosu na opću povijest. Naglašava se važnost hrvatske povijesti u sklopu europske povijesti i

¹¹¹ Koren, *Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije*, 260.

¹¹² Okvirni nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (izmjene i dopune), *Glasnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske*, posebno izdanje, br. 1, Zagreb, 1.8.1995.

pripadnost Hrvatske europskim tekovinama. Također se posebna pažnja pridaje kršćanskoj kulturi i civilizaciji.¹¹³

Prema analiziranim planovima i programima, može se vidjeti kako se mijenjaju i prilagođavaju zahtjevima vremena, odnosno političkim i ideološkim promjenama u Jugoslaviji (NR i SR Hrvatskoj) i Republici Hrvatskoj. Prvi planovi usmjereni su na upoznavanje učenika s NOB-om, a nakon sukoba sa SSSR-om dolazi do usmjeravanja na nacionalnu povijest. Također su usmjereni na razvijanje osjećaja ljubavi prema novoj domovini, ali i mržnje prema njenim neprijateljima. U 60-im godinama u zadacima nastave povijesti može se uočiti podloga historijskog materijalizma, a u 70-im godinama u programe se uz učenje o jugoslavenskoj povijesti diferencira učenje o hrvatskoj povijesti. Rezultat je to demokratskih procesa koji se u to vrijeme odvijaju u Hrvatskoj.¹¹⁴ Plan i program iz 1984. godine anakron je i odvojen od realnih zbivanja u Jugoslaviji, kao i udžbenici nastali u to vrijeme, te propagira marksizam i marksističku ideologiju.¹¹⁵ Plan iz 1991. godine odbacuje marksizam, ali ostavlja hrvatsku povijest u okviru jugoslavenske iz razloga što u doba njegovog donošenja budućnost Hrvatske nije bila jasna.¹¹⁶ Podloga plana iz 1995. godine tipičan je primjer nove (hrvatske) ideologije u kojoj se propagira etnocentrizam s izraženim naglaskom na nacionalnoj povijesti i njenoj važnosti u sklopu europske povijesti, kao i poučavanju sadržaja vezanog uz Katoličku Crkvu.

¹¹³ Vidi str 16–17.

¹¹⁴ Radiković, *Povijesni sadržaji u udžbenicima za predmete Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma: teme, interpretacije, značenja*, 11.

¹¹⁵ Petrunžaro, *Pisati povijest iznova*, 77–90.

¹¹⁶ Koren, *Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije*, 260.

Slike i ilustracije u službi marksističke ideologije

Za razliku od primjerice nacizma ili fašizma,¹¹⁷ komunizam uglavnom ne traži uzore u povijesti jer je to suprotno doktrini dijalektičkog materijalizma, no ipak ističe određene junake i događaje iz prošlosti koji su se smatrali pretečom ili odrazom klasne borbe.¹¹⁸ Naime, razdoblje nakon socijalističke revolucije smatrano je novom, završnom fazom čovječanstva. Komunističko znakovlje predstavlja se putem novih simbola povezanih s radničko–seljačkom emancipacijom, a u prvom redu riječ je o srp i čekiću.¹¹⁹ Međutim, to ne znači da komunizam nije koristio starija razdoblja u udžbenicima kako bi u njih imputirao svoju simboliku. Jedan od najboljih alata za učvršćivanje kolektivno prihvaćene ideologije je arheologija. U komunističkim i nacionalističkim ideologijama korisnost arheoloških simbola i manipulacije arheološkim interpretacijama pokazale su se kao najbolje sredstvo za fabriciranje kolektivnog kulturno–povijesnog identiteta.¹²⁰ Srp je, kao vizualni element, simbol seljačke snage, dok čekić predstavlja afirmaciju snage radnika. Zajedno predstavljaju zajedništvo seljaka i radnika. Srp se kao simbol javlja u antici, simbol je boga Saturna i božice Demetre, a Perzej ga dobiva od Hermesa te njime ubija Meduzu. Srp i čekić prvi su se put pojavili 1917. godine u boljševičkoj propagandi, a službeno su definirani kao simbol Sovjetskog Saveza 1923. godine. Uz navedene simbole često se pojavljuje i žito u svežnjevima koje označava plodnost zemlje i prosperitet koji će uslijediti nakon političkih promjena. Vijenac od žita, prisutan na grbovima većine komunističkih republika, zapravo je modificirana verzija rimskog lovorovog vijenca.¹²¹

Za potrebe ovog diplomskog rada analizirani su slikovni prikazi u udžbeniku *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred* iz 1986. godine. Izdvojeno je šest različitih elemenata povezanih s marksističko–lenjinističkom simbolikom. Riječ je o srp, čekiću, žitu, obradi zemlje, rudarima/rudarenju te ostalim socijalističkim elementima.

¹¹⁷ Vidi str. 7–8.

¹¹⁸ Vidi str. 54.

¹¹⁹ Haramija, Predrag. „Percepcija simbola totalitarnih režima — vizualni identitet fašizma, nacizma i komunizma u svjetlu procesa brendiranja“, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 72. No. 3., (2017): 396.

¹²⁰ Prusac-Lindhagen, *Reclaiming Illyria: The Notorious Usefulness of Archaeology to Communism and Nationalism Alike in Yugoslavia and After*, 43.

¹²¹ Sviličić, Nikša, Pero Maldini. „Visual Persuasion and Politics: Ideology and Symbols of the Totalitarian Regimes’ —Case Study: Hammer and Sickle“, *Collegium Antropologicum*, (37) (2012/2): 578–579.

U navedenom udžbeniku postoji 20 prikaza srpova na 14 različitim ilustracijama, od toga najviše u prapovijesti, čak 11, u staroj povijesti pet, a u uvodnom dijelu udžbenika četiri.¹²² Srpovi su prikazani na tri načina: kako se izrađuju (obično u kombinaciji s čekićem), kako se koriste u žetvi (obično u kombinaciji sa žitom) i prikazi srpova koji su prisutni na ilustraciji kao dio materijalne kulture. Treba izdvojiti crtu vremena (Slika 1) koja prikazuje razvoj ljudskog društva od prapovijesti sve do socijalističke revolucije. Ilustracija koja označava početak uporabe metala prikazuje kovača kako lijeva rastopljeni metal (vjerojatno broncu) u jednodijelni kameni kalup u obliku srpa u negativu; slična ilustracija pojavljuje se i u poglavlju o prvim metalima. Problem s tim prikazom je taj što se metal nikad ne lijeva u jednodijelne kalupe zato što je na taj način moguće napraviti samo jednu stranu željenog predmeta.¹²³ Ilustrator se na takav prikaz odlučio ili zbog neznanja ili zbog toga što je nemoguće prikazati predmet ilustrirajući lijevanje metala u dvodijelni kalup. Sljedeći prikaz (Slika 2) naziva se *Ljudi mlađeg kamenog doba* i prikazuje neolitičku zajednicu ljudi kako se bavi raznim poslovima (ratarstvo, stočarstvo, lov, šivanje itd.).¹²⁴ Među prikazima kamenog oruđa nalazi se i zaobljeni kameni srp. Kameni srpovi u neolitiku nisu bili oblikovani u obliku slova „u“ kao svi kasniji srpovi, već su ravni, s jednom nazubljenom stranom. Međutim, postoje i zaobljeni neolitički srpovi, ali oni su napravljeni od kosti ili keramike s dodanim kamenim oštricama.¹²⁵

Udžbenik sadrži 18 prikaza čekića na 14 različitim ilustracijama, od toga 11 u prapovijesti, tri u staroj povijesti te dvije u dijelu za ponavljanje na kraju udžbenika.¹²⁶ U arheologiji je ponekad teško odrediti radi li se u slučaju nekog predmeta o čekiću ili sjekiri, a također postoji kategorija predmeta čekići–sjekire.¹²⁷ Budući da u udžbeniku ima mnogo prikaza predmeta za koje nije moguće sa sigurnošću utvrditi radi li se o čekiću ili sjekiri, u obzir su uzeti samo prikazi na kojima je sa sigurnošću moguće utvrditi da je riječ o čekiću. Čekići su prikazani na

¹²² Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 8, 11, 15, 17, 30, 32, 33, 35, 37, 42, 46, 73, 116.

¹²³ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 30, Garabacz–Klempka, Aldona et al. „Reconstruction of the Casting Technology in the Bronze Age on the Basis of Investigations and Visualisation of Casting Moulds“, *Archives of Foundry Engineering* 17(3) (2017): 185–186.

¹²⁴ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 33.

¹²⁵ Banning, Edward B. „The Neolithic Period: Triumphs of Architecture, Agriculture, and Art“, *Near Eastern Archaeology*, Vol. 61, No. 4. (1998): 198.

¹²⁶ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 28, 30, 33, 35, 37, 40, 46, 73, 116, 148.

¹²⁷ Đukić, Ana. „Prapovijesne glačane kamene izrađevine sjeverozapadne Hrvatske“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 35 No. -, (2018): 262–264.

dva načina: na tri ilustracije prikazani su samostalno, a na osam ilustracija u kovačevim rukama ili u kovačnici.

Žito i žitarice nalaze se na ukupno 12 prikaza na isto toliko ilustracija. Od toga su četiri u prapovijesti, sedam u staroj povijesti i jedna u uvodnom dijelu udžbenika.¹²⁸ Na većini ilustracija prikazuju se u kombinaciji sa srpom, a rjeđe kao samostalna stabljika ili u svežnjevima. Obrada zemlje simbol je seljaka i usko je povezana sa simbolikom žita. Ilustracije obrade zemlje sadržane su na 25 ilustracija u ovom udžbeniku, od toga devet u prapovijesti, 14 u staroj povijesti i dvije u uvodnom dijelu udžbenika.¹²⁹ Postoje dvije slične vrste prikaza: kako seljak/seljaci obrađuju zemlju motikom i kako ju obrađuju plugom.¹³⁰ Zanimljive su ilustracije (Slika 3) u poglavlju koje govori o raspadu rodovskog društva i stvaranju klasa. Ovaj primjer ilustrira pojavu privatnog vlasništva, a učenici su na temelju toga trebali zaključiti kakve se promjene događaju u životu ljudi s pojavom privatnog vlasništva.¹³¹

Jugoslavenski je režim nakon 1945. godine dio svog identiteta, simbolike i snage gradio na kultu radnika, a među radnicima poseban značaj imali su rudari. Često su se natjecali tko će biti najproduktivniji, a najbolji su dobili status „udarnika“; čak su završavali i na novčanicama, kao npr. rudar Alija Sirotanović.¹³² U analiziranom udžbeniku postoji sedam prikaza rudara, od kojih je šest ista ili slična ilustracija, dok je u jednom slučaju riječ o prikazu s grčke vaze koja prikazuje rudare dok kopaju.¹³³

Od ostalih prikaza vezanih uz socijalizam i njegovu simboliku treba izdvojiti prikaz s crte vremena (Slika 1) koja prikazuje razvoj ljudskog društva i tehnologije i na kojoj je prikazan radnik sa sovjetskom zastavom koji označava socijalističku revoluciju u Rusiji kao važan korak u razvoju čovječanstva te kao početak modernog doba. Na istoj crti vremena prikazana je ilustracija socijalističke Jugoslavije s pripadajućim grbom. Nastanak Jugoslavije važan je faktor u historijskom narativu udžbenika povijesti, pa se tako u poglavlju *Zašto učimo povijest* navodi

¹²⁸ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 8, 28, 39, 32, 37, 42, 46, 48, 59, 73.

¹²⁹ Isto, 17, 19, 28, 33, 34, 35, 40, 41, 43, 46, 47, 59, 73, 74, 76, 103, 116.

¹³⁰ Treba naglasiti da prikazi ne koreliraju s razvojem tehnologije iako postoji ilustracija *Razvoj ratarstva* koja prikazuje početak uporabe plugova; kasnije se jednako pojavljuju ilustracije sa i bez plugova.

¹³¹ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 34.

¹³² Matošević, Andrea. „Podzemna zajednica: antropologija rudarenja i kultura podzemlja na području Raše“, *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Vol. 37 No. 30, (2007): 16.

¹³³ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 30, 66, 72, 73, 102, 148.

kako će učenici doznati „...kako je i zašto stvorena SFR Jugoslavija, zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti“.¹³⁴

Važno je analizirati kontekste u kojima se navedeni elementi pojavljuju. Jedan dio analiziranih elemenata javlja se na 12 ilustracija koje se obično nalaze na početku poglavlja i upoznaju učenike s čime će se susresti u tom poglavlju, a drugi dio smješten je na kraju poglavlja i služi za ponavljanje. Od 39 mjesta na kojima se pojavljuju elementi, u samo šest riječ je o slikovnim ili materijalnim izvorima, sve ostalo su ilustracije. Važan razlog zašto se izrađuju ove ilustracije je taj da bi si djeca mogla lakše predočiti kako je izgledao život prapovijesnih ljudi. Međutim, na temelju potonjeg primjera možemo zaključiti kako su se ilustracije „iskorištavale“ kako bi se u njih umetnuli elementi koji nose ideološku poruku. Ta informacija sugerira kako implementiranje ovih elemenata u udžbenike nema historiografsku podlogu, već su razlozi bili ideološke prirode.¹³⁵

Ilustracije na kojima se pojavljuju prikazi nastali pod utjecajem marksističkog tumačenja prošlosti obično prate sadržaj udžbenika u kojem se govori o klasnom društvu. To je navedeno i u uvodu udžbenika koji upućuje učenike kako ga koristiti:

“Sve slike, skice i povijesne karte u Udžbeniku i Radnoj bilježnici pažljivo proučavajte. I iz njih ćete učiti kao i iz teksta... Dakle, tekst bez slika i slike bez teksta neće vam pružiti potpunu i uvijek razumljivu informaciju.“¹³⁶

Klasno se društvo u narativu udžbenika dijeli na vladajuću klasu – robovlasnike koji žive od rada „malih ljudi“ – naroda koji se sastoji od seljaka, obrtnika i robova. Naglasak je na tome da su robovlasnici iskorištavali robove te su mnoge ilustracije i slikovni prikazi u udžbeniku namijenjeni upravo prikazivanju života robova. Primjer takvog prikaza je ilustracija *Izvori ropstva i rad robova* (Slika 5) koja prikazuje kako se postaje rob u staroj Grčkoj i slikovni izvor koji je naslovljen *Robovlasnik tuče roba* (Slika 4).¹³⁷ Upravo ovaj prikaz svjedoči kako su se falsificirali opisi slikovnih izvora kako bi odgovarali historijskom narativu koji se pokušavao nametnuti. Naime, potonji egipatski reljef ne prikazuje robovlasnika kako tuče roba, već je riječ

¹³⁴ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 9.

¹³⁵ Treba napomenuti kako disparitet među ilustracijama i slikovnim i materijalnim izvorima nije tehničke prirode, s obzirom na to da udžbenik sadrži više slikovnih i materijalnih izvora nego ilustracija (u omjeru 60:40).

¹³⁶ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 7.

¹³⁷ Isto, 35, 73.

o prikazu Ramzesa II. kako ubija protivnike u bitci kod Kadeša iz hrama u Abu Simbelu.¹³⁸ Elementi srpa i čekića uglavnom se pojavljuju uz obrtnike (kovače) koji uz rudare simboliziraju radničku klasu, dok mnogobrojni prikazi obrade zemlje i žita simboliziraju seljake. Obično su prikazani na način da je jasno da su oni niža klasa u odnosu na aristokraciju – robovlasničku klasu koja živi od njihovog rada. Tekst koji se nalazi uz takve prikaze obično naglašava nepravедno težak položaj u kojem se nalaze potlačeni slojevi društva, a uz to naglašava važnost klasne borbe.

Usporedbom udžbenika *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred* iz 1986. godine i izmijenjenog izdanja istog udžbenika iz 1991. godine može se primijetiti kako se slikovni prikazi minimalno mijenjaju. Naime, jedina promjena vezana uz izbacivanje prikaza izbacivanje je gore spomenutog prikaza *Robovlasnik tuče roba* (Slika 5) i sličnog egipatskog reljefa naslovljenog *Robovi* koji se nalazi uz njega. Jedini slučaj dodavanja slikovnog prikaza je dodavanje mozaika iz Eufrazijeve bazilike s popratnim tekstom koji je ubačen na predzadnju stranicu udžbenika izvan ikakvog konteksta udžbenika (iako udžbenik sadrži 3 stranice o nastanku i razvoju kršćanstva).¹³⁹ Čak se nisu promijenile niti ilustracije koje izravno pokazuju socijalističke simbole i Jugoslaviju, kao već spomenuta crta vremena (Slika 1). Jedini je promijenjeni element izmjena godine početka „najnovijeg doba“ iz 1917.g. u 1918. g., dakle završetak Prvog svjetskog rata, iako je kao simbolički prikaz ostao radnik koji vijori sovjetsku zastavu i simbolizira Prvu socijalističku revoluciju. Može se zaključiti kako u slučaju ovog udžbenika izbacivanje ideoloških elemenata iz teksta ne prati izbacivanje istih iz slikovnog prikaza. Treba izdvojiti nekoliko razloga zašto se slikovni prikazi nisu „čistili“ od ideoloških elemenata. Najvjerojatniji je razlog da jednostavno nije bilo dovoljno vremena da bi se drugi slikovni prikazi stavili u udžbenik. Također, moguće je da se nije obraćala prevelika pozornost na prikaze i što oni sadrže i naposljetku, ilustracije u navedenom udžbeniku su kvalitetne i didaktički pogodne za učenike 5. razreda te zbog toga nisu izbačene.

Nešto više zadiranja u slike i ilustracije primjećuje se u udžbeniku *Iz života naroda starog vijeka*. Jedna je od zanimljivijih promjena u odnosu na prethodna izdanja udžbenika

¹³⁸ Smith, Moya, Heather Tunmore. „Focus point and objects from the collection imaging ancient Egypt: Abu Simbel old and new“, *WamcaesNEWS Abu Simbel online*, (2007): 20.

Navedeni je reljef zapravo propaganda Ramzesa II. kako bi se prikazao kao snažan vladar koji sudjeluje u bitkama i pobjeđuje protivnike. Zanimljivo je kako se reljef opetovano „reciklira“ i koristi u propagandne svrhe marksističke ideologije.

¹³⁹ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 154.

naslovna stranica udžbenika (Slika 6) koja prikazuje ilustraciju Dioklecijanove palače, a slika je omeđena (odozgo prema dolje) crvenom, bijelom i plavom bojom, odnosno bojama hrvatske zastave.¹⁴⁰ Sljedeća promjena tiče se već spominjanog prikaza crte vremena (Slika 1) koja je u ovoj iteraciji dodatno izmijenjena. Naime, uklonjen je simbolični prikaz Prve socijalističke revolucije te karta Jugoslavije s grbom i umjesto njih dodana je karta Republike Hrvatske, također s pripadajućim grbom (Slika 7).¹⁴¹ Sljedeća značajna promjena u grafičkom smislu je izbacivanje triju ilustracija koje prikazuju čovjekove pretke. Riječ je o ilustracijama *Izravni čovjekovi preci*, *Prvi pravi ljudi* i *Krapinski praljudi*. Ilustracija *Krapinski praljudi* prvi se put pojavljuje u udžbeniku *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole* 1974. godine, a ostale dvije ilustracije pojavljuju se u verzijama udžbenika iz 1986. i 1991. godine.¹⁴² Riječ je o ilustracijama koje prikazuju čovjekove pretke u svakodnevnim aktivnostima. Moguće je pretpostaviti da zbog načina prikaza (nagost, ubijanje životinja) ovi prikazi nisu bili prihvatljivi osobama zaduženim za udžbeničko izdavaštvo u tom periodu, a ne smije se odbaciti mogućnost da su izbačeni iz jednostavnijeg razloga – zato što prikazuju čovjekove pretke.¹⁴³ Najznačajnija promjena dogodila se u poglavlju koje govori o Grcima i Rimljanima na području Hrvatske (na području Jugoslavije u prethodnim verzijama udžbenika) u kojem se sustavno uklanjaju slike i ilustracije koje prikazuju lokalitete ili artefakte iz zemalja bivše Jugoslavije. Tako su uklonjene slike i nalazi iz Demir-kapije, Trebeništa, Stobi, Gamzigrada, Singidunuma i Kusatka, a umjesto njih dodane su slike nalaza i nalazišta iz Čakovca, Salone, Manastirina, Siska i Nezakcija. Uklonjena je i karta (Slika 9) koja prikazuje rimske provincije na području Jugoslavije. Ovaj udžbenik tiskan je u razdoblju početka ratnih zbivanja na području Jugoslavije i ovakvo uklanjanje slika i ilustracija označava konačan prekid udžbenika povijesti sa sadržajem vezanim uz prostor Jugoslavije.¹⁴⁴

Izbacivanje prikaza nastalih pod utjecajem marksističkog tumačenja prošlosti iz udžbenika, kao rezultat političkih i ideoloških promjena u 90–im godinama, možemo vidjeti u udžbeniku *Povijest za V. razred osnovne škole* iz 1996. godine koji, od analiziranih elemenata,

¹⁴⁰ Drašković. *Iz života naroda starog vijeka*. Naslovna stranica.

¹⁴¹ Isto, 17.

¹⁴² Drašković, Makek, *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole*, 12., Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 20, 21, 24., Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 20, 21, 24.

¹⁴³ Ovo poglavlje ima obilježja antidarvinizma. vidi str. 61.

¹⁴⁴ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 136, 137, 140, 142, 143, 144., Drašković, *Iz života naroda starog vijeka*, 136, 137, 140, 142, 143, 144.

sadrži tek dva prikaza srpa, jedan na kojem je navedeno kako je riječ o neolitičkom srpu i jedan na kojemu je prikazano više oruđa u sklopu brončanodobne ostave, uključujući i srpove.¹⁴⁵ U udžbeniku se, nadalje, nalazi po jedan prikaz obrade zemlje, čekića i žita.¹⁴⁶ Svi prikazi koriste se kao materijalni ili slikovni izvori koji prate tekst. Treba naglasiti kako su ilustracije u ovom udžbeniku uglavnom ograničene na geografske karte. U udžbeniku *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred* iz 1986. godine pronađeno je ukupno 82 prikaza analiziranih elemenata, dok je u udžbeniku *Povijest za V. razred osnovne škole* iz 1996. godine pronađeno njih pet. Iz ove razlike u brojevima može se zaključiti kako su se za vrijeme komunizma, odnosno u 80–im godinama, slikovni prikazi u udžbenicima povijesti za 5. razred koristili u službi indoktrinacije učenika i učvršćivanja marksističke ideologije. Iako često nisu bili u prvom planu, simboli poput srpa i čekića ili prikazi potlačenih slojeva bili su toliko sveprisutni da ih se nije moglo izbjeći i zasigurno su se urezivali u svijest učenika. U prvom udžbeniku napisanom i tiskanom u Republici Hrvatskoj takvi prikazi nestaju zato što je došlo do ideoloških promjena koji potiskuju marksističko znakovlje iz udžbenika.

¹⁴⁵ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 14–20.

¹⁴⁶ Isto, 14, 30, 56.

Utjecaji marksističke ideologije na prikaze prapovijesti i stare povijesti u odabranim socijalističkim udžbenicima povijesti

S promjenom političkih prilika u Jugoslaviji mijenjao se i način na koji se, i u kojem opsegu, prikazuje marksističko poimanje povijesti unutar udžbenika. Na temelju toga, u ovom diplomskom radu bit će analizirane i komparirane odabrane teme iz četiri socijalistička udžbenika povijesti za V. razred: *Povijest: za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*, autora Borislava Ljubobratovića i Zvonimira Čelikovića iz 1953. godine, *Prošlost i sadašnjost: Povijest za V. razred osmogodišnje škole* autorice Karmen Mali iz 1958. godine, *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole* autora Blagote Draškovića i Ive Makeka iz 1974. godine i *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred* autora Blagote Draškovića iz 1986. godine. Cilj ove komparacije je utvrditi u kojoj mjeri količina sadržaja vezanog uz marksizam korelira s određenim političkim događajima i postupnim razvojem jugoslavenske ideologije.

Udžbenik *Povijest: za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije* odabran je jer je prvi socijalistički udžbenik u kojem se tekstovi pišu unutar interpretativnog okvira marksističko-lenjinističke teorije, za razliku od udžbenika Vladimira Babića iz 1949. godine koji je tiskan u žurbi zbog pritiska političkih vlasti da se u nastavi povijesti koriste domaći udžbenici i kao takav nije odgovarao zahtjevima političkih vlasti.¹⁴⁷ Prethodni je udžbenik zbog svojih nedostataka nakon tri godine zamijenjen novim udžbenikom K. Mali, *Prošlost i sadašnjost: Povijest za V. razred osmogodišnje škole*, autorice koja je 1950. godine nagrađena za metodičke inovacije u nastavi povijesti.¹⁴⁸ Udžbenici *Narodi u prostoru i vremenu 1* i *Čovjek u svom vremenu*, osim što su sljedeći po kronologiji udžbenika za 5. razred u socijalizmu, također i okvirno koreliraju političkim procesima, odnosno Hrvatskom proljeću i liberalizaciji društva krajem 80-ih godina.

Jedna od tema koju je potrebno analizirati smještena je u razdoblje prapovijesti, a govori o raspadanju rodovskog i nastajanju klasnog društva te je zbog toga vrlo važna za historijski materijalizam kao teoriju. U udžbeniku iz 1953. godine (dalje: udžbenik „A“) ta se tema nalazi u poglavlju „Prvobitno društvo“ pod podnaslovima „Bronca“ i „Stvaranje klasne države“.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Koren, *Politika povijesti i udžbenici: kako se pisala nacionalna povijest 1945-1955*, 143.

¹⁴⁸ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 257–260.

¹⁴⁹ Ljubobratović, Čeliković, *Povijest: za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*, 7-18.

Udžbenik iz 1958. godine (dalje: udžbenik „B“) te se teme dotiče u poglavlju „Život ljudi u pradavno doba“, pod podnaslovom „Ljudi su živjeli u rodovima“. U udžbeniku iz 1974. godine (dalje: udžbenik „C“) ta se tema obrađuje u poglavlju „Život ljudi u metalno doba“, pod podnaslovom „Raspadanje rodovskog društva“.¹⁵⁰ U udžbeniku iz 1986. godine (dalje: udžbenik „D“) ta tema nalazi se u vlastitom poglavlju pod naslovom „Raspadanje rodovskog društva – nastanak klasa i države“.¹⁵¹

U udžbeniku „A“ primjećujemo naslov „Prvobitno društvo“ kao naziv društveno–ekonomske formacije preuzet iz Marxovih djela.¹⁵² U opisivanju rodovskog društva koriste se termini poput *bratstva* i *plemena* koji imaju teritorij koji čini *seosku zajednicu* ili *općinu*. U takvim formacijama je naglasak na zajedničkom vlasništvu.¹⁵³ Spomenuta terminologija preuzeta je iz *Njemačke ideologije* autora K. Marxa i F. Englesa.¹⁵⁴ Uzroci nejednakosti su, prema udžbeniku, privatno vlasništvo i proizvodni viškovi nastali zbog početka obrade metala. Privatno je vlasništvo uzrok pojave klasnog društva, a autor koristi sintagme historijskog materijalizma: robovi – izrabljivana klasa i vlasnici robova – izrabljivačka klasa kako bi opisao odnose među njima. Nadalje, govori se o bezuspješnim pokušajima robova da vrate ravnopravnost, odnosno o klasnom sukobu. Autor također naglašava suprotstavljene interese klasa pa tako govori o bogatim robovlasnicima i svećenicima koji „varaju narod pripovijedajući“ o božanskoj volji koja je odredila strukturu klasnog društva te na taj način pokušavaju zadržati siromašnu većinu pokornom.¹⁵⁵

Udžbenik „B“ nema poglavlje koje, kao ostali analizirani udžbenici, opisuje raspad rodovskog društva kao sredstvo objašnjenja prelaska sa zajedničkog na privatno vlasništvo i početak klasne borbe. Od udžbenika „A“ razlikuje se i po tome što je jezik kojim je napisan stilski i terminološki prilagođen učenicima V. razreda. U poglavlju o nastanku rodova ističe se važnost života u zajednici i međusobnog pomaganja, a također se ističe zajedničko vlasništvo u društvu koje „...nije znalo za svoje, ni za tuđe“. Nadalje se opisuje proces udruživanja rodova i nastanka plemena. Prelazak sa zajedničkog na privatno vlasništvo spominje se suptilno, u

¹⁵⁰ Drašković, Makek, *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole*, 22.

¹⁵¹ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 34-37.

¹⁵² Ljubobratović, Čeliković, *Povijest: za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*, 7., Radiković, *Povijesni sadržaji u udžbenicima za predmete Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma: teme, interpretacije, značenja*, 43.

¹⁵³ Ljubobratović, Čeliković, *Povijest: za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*, 15-16.

¹⁵⁴ Marx, Karl, Friedrich Engels. „Prilog kritici Hegelove filozofije prava“. u: *Rani radovi: izbor*, ur. Stanko Bošnjak, Zagreb: Naprijed, 1961, 343-345.

¹⁵⁵ Ljubobratović, Čeliković, *Povijest: za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*, 17-18.

kontekstu prelaska na sedentarni način života, odnosno otkrića zemljoradnje. Ne ističe se sukob između klasa, nego između stočara (nomada) i zemljoradnika. Diferencijacija zanimanja i početak proizvodnje dobara (keramike, tkanine itd.) nakon otkrića zemljoradnje ne koristi se za objašnjenje nastanka klasa i dispariteta između bogatih i siromašnih, već za objašnjenje zamjene dobara između različitih plemena, odnosno početka trgovine.¹⁵⁶ U poglavlju o egipatskoj civilizaciji diferencijaciju bogatih i siromašnih ljudi autorica udžbenika donosi na konkretnom primjeru obrade zemlje u dolini Nila (obitelji s više zemlje postale su bogate, a s manje siromašne).¹⁵⁷

Razlozi raspadanja rodovskog društva su, prema udžbeniku „C“, počeci upotrebe metalnog oruđa i pluga. Naziv skupine koja nastaje nakon raspada je *porodica*, a naglasak je na prijelazu iz zajedničkog vlasništva u privatno vlasništvo. Kako bi se taj prijelaz objasnio, koriste se posvojne zamjenice: „Umjesto riječi „naše“ javljaju se riječi „moje“ i „tvoje“,“.¹⁵⁸ Daljnji rast dispariteta između bogatih i siromašnih objašnjava se stjecanjem bogatstva u ratnim pohodima i pljačkanjem zemlje i stoke.¹⁵⁹

Prema udžbeniku „D“ rodovsko se društvo raspada jer su pojedinci u „privredno razvijenim“ područjima mogli proizvesti više nego što im je bilo potrebno za život. Kao i u udžbeniku „C“, koristi se naziv *porodica* za skupinu koja nastaje raspadom rodovskog društva, a također se naglašava i prijelaz sa zajedničkog na privatno vlasništvo. Potom se opisuje nastanak *seoskih općina (zajednica)*, termin koji je, kao što je slučaj u udžbeniku „A“, preuzet iz Marxovih djela. Nakon toga opisuje se nastanak grada i društvenog sloja građanstva. Diferenciranje bogatih tumači se pljačkanjem plijena iz tuđih krajeva, a među plijenom bili su i robovi koji su bili u vlasništvu robovlasnika. Prema formulacijama iz historijskog materijalizma koristi se pojam *robovlasničko društvo* koje je podijeljeno u skupine – klase. Razvoj robovlasničkog sloja omogućuje njihovo daljnje bogaćenje te je tako nastala aristokracija; njima se klasno suprotstavljaju slobodni ljudi „koji su u znoju lica jeli svoj kruh“ (također se nazivaju i „mali ljudi“ i „obični“ ljudi ili narod). Podnaslov „Nastanak države“ u udžbeniku započinje naglašavanjem suprotstavljenih klasnih interesa između robovlasnika koji su željeli zadržati vlast, robova koji su željeli slobodu i slobodnih ljudi koji su željeli zadržati

¹⁵⁶ Mali, Karmen. *Prošlost i sadašnjost: Povijest za V. razred osmogodišnje škole*. 17–18.

¹⁵⁷ Isto, 39.

¹⁵⁸ Treba uzeti u obzir da je, za razliku od udžbenika „A“ koji je namijenjen za korištenje i u I. razredu gimnazije, udžbenik „C“ namijenjen isključivo za V. razred, stoga su simplifikacije poput ove očekivane.

¹⁵⁹ Drašković, Makek, *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole*, 22.

slobodu i zemlju. Zbog potrebe da zadrže vlast robovlasnici organiziraju društva u kojima manjina vlada uz pomoć oružane sile. Takva se društveno–ekonomska formacija, u skladu s marksističkom interpretacijom povijesti, naziva robovlasničko društvo. U opisu procesa nastanka države koristi se termin *plemenski savez* (koji je nadogradnja termina *seoska općina*).¹⁶⁰ Plemenski savezi pretvarali su se u države pljačkanjem tuđih bogatstava, a u raspodjeli bogatstva najmoćniji pojedinci izdiferencirali su se u vladare. U opisu prvih država nastalih u dolinama rijeka koristi se naziv *istočnjačko robovlasničko društvo*. Prema autorima ovog udžbenika, posebnost tog uređenja je ta da robovi nisu mogli zadovoljiti sve potrebe svojih vlasnika pa su najbrojnija radna snaga bili slobodni seljaci.¹⁶¹ Kao što je već spomenuto, seljaci su bili važan faktor u stvaranju ideologije socijalizma.

Iz ove analize vidljivo je kako najstariji udžbenik, iz prvih godina poslije raspada odnosa sa Sovjetskim Savezom, sadrži najviše elemenata povezanih s izvornom marksističkom ideologijom i njoj sukladnom percepcijom povijesti. Koristi se terminologija izravno preuzeta iz ideologije marksizma, kao i većina najvažnijih odrednica historijskog materijalizma. Nadalje, primjećujemo i oštru kritiku religije i svećenika¹⁶² o kojoj se također na sličan način progovara u nekim od Marxovih radova.¹⁶³ U udžbeniku „B“ gotovo pa i nema marksističke terminologije, a historijski materijalizam vidljiv je tek u formulacijama o zajedničkom, odnosno privatnom vlasništvu. U sljedećem analiziranom udžbeniku („C“) može se uočiti kako je marksistička terminologija „prigušena“ u odnosu na udžbenik „A“; određeni termini poput *proizvodni viškovi* parafraziraju se u rečenice poput „Manja skupina ljudi mogla je proizvoditi ono što joj je bilo potrebno za život“.¹⁶⁴ Postoji mogućnost da se udžbenici jezično nastoje prilagoditi učenicima, no to ne isključuje i utjecaj širih političkih zbivanja. Naglasak je na prelasku sa zajedničkog na privatno vlasništvo, a po opsegu sadržaja ova tema daleko je najmanje obrađena u ovom udžbeniku. Nasuprot tome, udžbenik „D“ ima najviše sadržaja na ovu temu koja se proteže na 4 stranice. Sadrži manje marksističke terminologije nego udžbenik „A“, ali je opširniji u korištenju historijskog materijalizma. Detaljnije opisuje podjelu društva na klase,

¹⁶⁰ Za definiranje termina „država“ koristi se nespretna formulacija „organizacija vlasti da bi vladajuća klasa mogla držati u pokornosti počinjeni dio društva“ koja aludira na to da sve državne organizacije funkcioniraju na taj način uključujući, naravno, i Jugoslaviju. (Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 37.)

¹⁶¹ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 22–37.

¹⁶² Treba obratiti pozornost na korištenje pojma „svećenik“ u svrhu opisa osobe koja je provodila religijske obrede u „prvobitnim društvima“.

¹⁶³ Marx, Karl, Friedrich Engels. „Prilog kritici Hegelove filozofije prava“. u: *Rani radovi: izbor*, ur. Stanko Bošnjak, Zagreb: Naprijed, 1961, 81–82.

¹⁶⁴ Drašković, Makek, *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole*, 22.

klasno suprotstavljene interese te, naposljetku, klasnu borbu. Također je usmjeren i na procese nastanka države, a spominju se i seljaci koji su bitan simbol u komunizmu.

U prvim godinama nakon prekida odnosa sa Sovjetskim Savezom Jugoslavija je tražila vlastiti ideološki put koji se sastojao od marksizma – lenjinizma, promicanja „bratstva i jedinstva“ te stavljanja naglaska na zajedničku prošlost svih naroda.¹⁶⁵ Izrada udžbenika bila je otežana iz više razloga, jedan od kojih je da potencijalni autori udžbenika nisu imali model i oslonac kako napisati prikaz temeljen na materijalističkom tumačenju povijesti.¹⁶⁶ Kao rješenje nametnula se potreba da se napiše neka vrsta priručnika za priređivače školskih udžbenika, nastavnike pa i širu javnost. Skupina autora sastavila je priručnik *Historija naroda Jugoslavije*, objavljen 1953. godine, koji je za neke recenzente predstavljao pomak naprijed jer je unosio više sadržaja iz društvene i ekonomske povijesti.¹⁶⁷ Udžbenik „A“ nastao je u osjetljivom vremenu početka 50-ih godina kad je trebalo zamijeniti sovjetske udžbenike novim udžbenicima temeljenim na materijalističkom shvaćanju historije. U nakladništvu udžbenika to je vrijeme kada se autore aktivno požuruje na pisanje udžbenika, a također i vrijeme nestašice sirovina za izradu udžbenika. Ovaj udžbenik je među prvim „novim“ udžbenicima, nastao 1951. godine, dok su udžbenici za više razrede, koji su se bavili „osjetljivijim“ temama, nastajali do 1955. godine. Udžbenik je slijedio predratne koncepte pisanja udžbenika, stoga je pisan jezikom i stilom neprilagođenom djeci, opterećen viškom gradiva.¹⁶⁸ U udžbeniku je naglašen marksističko-lenjinistički pogled na prošlost. Periodizacija zamišljena za *Historiju naroda Jugoslavije*, koja obuhvaća pregled prvobitnih društava, uvrštena je u ovaj udžbenik.¹⁶⁹ Udžbenik „B“ dio je nove serije udžbenika povijesti koji su se počeli oblikovati sredinom 1950-ih godina. Glavna su im obilježja metodičke inovacije koje su trebale učenicima olakšati usvajanje gradiva. Također se može uočiti i podvojenost između želje za poticanjem učeničkog stvaralaštva i istraživačkog pristupa i nastojanja da se učeničko promišljanje o prošlosti zadrži unutar propisanih interpretativnih okvira.¹⁷⁰ U 60-im i početkom 70-ih godina 20. stoljeća u SR Hrvatskoj dolazi do liberalnih procesa koji kulminiraju *Hrvatskim proljećem*. Stoga ne čudi da upravo udžbenik iz tog razdoblja količinski i terminološki ima najmanje sadržaja vezanih uz marksistički prikaz prošlosti. Potaknuta krizama i nacionalističkim težnjama kojima su

¹⁶⁵ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 120.

¹⁶⁶ Koren, *Politika povijesti i udžbenici: kako se pisala nacionalna povijest 1945-1955*, 140.

¹⁶⁷ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 235–252.

¹⁶⁸ Isto, 252–254.

¹⁶⁹ Koren, *Politika povijesti i udžbenici: kako se pisala nacionalna povijest 1945-1955*, 140.

¹⁷⁰ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 264–265.

protagonisti studenti, generacija koja je trebala biti odgojena u duhu marksizma, ali koja preuzima neke druge (liberalnije) značajke, vlast u Jugoslaviji odlučuje se za reformu školstva. Uvode se dodatni predmeti za marksističko obrazovanje,¹⁷¹ a udžbenici povijesti bespotrebno se pune marksističkim sadržajem. To je jasno vidljivo kad usporedimo udžbenike „C“ i „D“ koji imaju istog autora i sličan sadržaj, osobito kad je riječ o kulturnoj i političkoj povijesti. No, u udžbeniku „D“ dodane su formulacije historijskog materijalizma gdje god je to bilo moguće što je udžbenik učinilo preopširnim za učenike V. razreda, ako ga promatramo iz didaktičke perspektive.

Usporedba prikaza stare povijesti i prapovijesti u odabranim socijalističkim i hrvatskim udžbenicima povijesti

S ideološkim i političkim promjenama koje su se u Hrvatskoj dogodile početkom 90-ih godina 20. stoljeća događaju se i promjene u udžbenicima povijesti, a sukladno tome i promjene u prikazu stare povijesti i prapovijesti. U tu svrhu treba analizirati i usporediti udžbenike koji se koriste u tom prijelaznom razdoblju hrvatske povijesti. Fokus ove usporedbe bit će na tri udžbenika povijesti za V. razred. *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred* iz 1986. godine (dalje: udžbenik „A“) posljednji je udžbenik za V. razrede objavljen u socijalizmu, a zbog razdoblja u kojem je objavljen,¹⁷² tekstualni i slikovni sadržaj vezan je uz marksizam i materijalistički prikaz prošlosti. Udžbenik *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole* (dalje: udžbenik „B“) posebno je bitan za analizu i usporedbu zato što je riječ o izmijenjenom izdanju prethodnog udžbenika nastalom u prijelaznom razdoblju, a iz kojeg su izbačeni elementi vezani uz marksističku terminologiju. Treba napomenuti kako postoji verzija udžbenika iz 1992. godine naslova *Iz života naroda starog vijeka* u kojoj postoje male promjene u odnosu na verziju iz 1991. godine. Iako male, te promjene su zanimljive u kontekstu ideoloških promjena, stoga će biti zasebno analizirane.¹⁷³ Udžbenik Ž. Jakića *Povijest starog vijeka* neće biti dio ove analize jer je riječ o pretisku i stoga je anakron. Bit će analizirani samo dijelovi udžbenika, oni o kršćanstvu, napisani 1992. godine. Posljednji je

¹⁷¹ Radiković, *Povijesni sadržaji u udžbenicima za predmete Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma: teme, interpretacije, značenja*, 11.

¹⁷² Vidi poglavlje *Slike i ilustracije u službi marksističke ideologije*

¹⁷³ Drašković, Blagota. *Iz života naroda starog vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.

analizirani udžbenik *Povijest za V. razred osnovne škole*, nastao 1996. godine (dalje: udžbenik „C“), i prvi je udžbenik za V. razrede napisan isključivo za korištenje u Republici Hrvatskoj.

Uvod u povijest i periodizacija prošlosti

Uvodni dijelovi udžbenika za V. razrede osnovne škole sadrže poglavlja koja učenike upoznaju s pojmom povijesti s obzirom na to da je to prvi susret učenika s povijesti kao nastavnim predmetom. Iznimka tome nije ni udžbenik „A“ koji opisuje što će učenici doznati o razvoju čovječanstva, a naglašava i da povijest uči „...kako treba živjeti i raditi da bismo postali korisni članovi naše socijalističke zajednice“. U opisu sadržaja udžbenika spominje se kako će učenici saznati o životu ljudi u prapovijesti i u državama starog vijeka te se udžbenik odmah usmjerava na historijski materijalizam dodajući kako su u tim državama vladali *robovlasnici* i kako se takvo društvo zove *robovlasničko društvo*. Sljedeće dvije stranice sadrže upute o korištenju udžbenika i dodatnih sadržaja (povijesnog atlasa i radne bilježnice) namijenjene učenicima. U definiranju povijesti kao znanosti navodi se kako nam povijest, između ostalog, otkriva „jesu li ljudi međusobno bili ravnopravni ili su jedni druge izrabljivali“. Jedan od razloga zašto se uči povijest je, prema ovom udžbeniku, da učenici doznaju kako i zašto je stvorena SFR Jugoslavija, „zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti“. Još jedan važan razlog zašto se uči povijest je, prema udžbeniku, napredak: „...ljudi su neprestano napredovali i bogatili svoje znanje“. To odgovara željama marksističke interpretacije da povijest prikaže kao konstantni napredak. Nakon toga slijedi konstatacija kako „...najsretnije žive i postižu najbolje uspjehe oni koji žive u prijateljskim odnosima, tj, oni koji surađuju i međusobno pomažu jedni drugima“. Iz potonje je rečenice vidljiva jugoslavenska ideologija „bratstva i jedinstva“ koja se, kako je ustanovljeno, posebice promiče u 80-im godinama kada različitosti među narodima Jugoslavije postaju sve veće, na što aludira i rečenica iz udžbenika. Nastavni plan iz 1984. godine tražio je da se učenicima protumači kako je širenje mržnje među južnoslavenskim narodima, posebice Hrvatima i Srbima, „...trebalo omogućiti jačanje tuđinske vlasti i ekonomsko potčinjavanje.“¹⁷⁴ Potom autori ističu šest točaka povezanih s potrebom za učenjem povijesti. Od šest točaka dvije govore o općenitom razumijevanju prošlosti („Da bolje razumijete prošlost i sadašnjost“ i „Da saznate kako su ljudi živjeli u prošlosti...i kako se njihov

¹⁷⁴ Koren, *Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije*, 261.

život mijenjao...“). Dvije točke povezane su s jugoslavenskom ideologijom jedinstva („Da saznate kako i zašto je stvorena SFR Jugoslavija“ i „Da naučite poštovati sve što je stvorio vaš narod i drugi narodi da vam život bude bolji“). Posljednje dvije točke vezane su uz marksističko poimanje prošlosti („Da shvatite kako je rad osnovni i stalni uvjet za opstanak i napredak ljudi“ i „Da se uvjerite kako su ljudi od svog postanka bili veliki stvaraoci i stalno napredovali“). Iz imena podnaslova „Rad – osnova ljudskog života“ može se zaključiti kako će u njemu biti riječi o marksističkoj ideologiji. Odlomak govori kako je svim ljudima zajedničko da moraju proizvoditi sredstva za život, izrijeком se navodi „veliki mislilac“ Karl Marx, a dodani su i njegovi citati o radu. Slijedi odlomak namijenjen upoznavanju učenika s povijesnim izvorima te arheologijom kojoj je posvećena cijela stranica. Iz odlomka o računanju vremena jasno je kako su autori socijalističkih udžbenika imali problema s objašnjavanjem zapadnjačkog računanja godina od Kristova rođenja. Koriste se sintagme poput „tzv.“ kršćanske ere, „prema predaji“ te se navodi da većina čovječanstva tako računa godine „...bez obzira jesu li kršćani i da li vjeruju u legendu o Kristovu rođenju“. Riječ „legenda“ koristi se još dva puta u istom odlomku kako bi opisala Kristovo rođenje,¹⁷⁵ a iznad nje je asterisk koji navodi učenike da pogledaju definiciju riječi u rječniku na kraju udžbenika gdje se navodi kako je legenda: „...priča o neobičnom, izmišljenom događaju“. U objašnjenju načina računanja vremena poslije Krista autor koristi primjer Narodnooslobodilačke borbe.¹⁷⁶ Pri pisanju *Historije naroda Jugoslavije* jedan od središnjih problema s kojim su se autori susretali bilo je pitanje periodizacije. Najjednostavniji način da se prikaže marksističko poimanje prošlosti je periodizacija temeljena na smjeni društveno–ekonomskih formacija. Ta se periodizacija zadržala do 70-ih godina kad je u udžbenike uvedena podjela na velika povijesna razdoblja, odnosno *prastaro doba*, *stari vijek*, *srednji vijek*, *novi vijek* i *najnovije doba*. Međutim, nije napušten njen smisao jer se navedena razdoblja izjednačavaju s odgovarajućim društvenim formacijama.¹⁷⁷ Identična periodizacija prisutna je u ovom udžbeniku, a navedena razdoblja izjednačavaju se s *robovlasničkim*, *feudalnim* i *kapitalističkim* društvima. *Najnovije doba* povezano je sa *socijalističkim društvom*, ali se navodi kako jedan dio čovječanstva živi u kapitalističkom društvu. Velika povijesna razdoblja počinju od starog vijeka zato što se prapovijest ne smatra povijesnim razdobljem jer ne postoje pisani izvori, stoga se, prema udžbeniku, ljudska prošlost dijeli na *pretpovijest* i *povijest*. Zanimljiva je konstatacija autora,

¹⁷⁵ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 5–14.

¹⁷⁶ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 148.

¹⁷⁷ Koren, *Politika povijesti i udžbenici: kako se pisala nacionalna povijest 1945-1955*, 146.

opisujući robovlasnički poredak u starom vijeku, kako je u tom poretku živio samo dio čovječanstva, dok „Mnogi narodi nikada nisu živjeli u robovlasničkom društvenom uređenju, npr. Slaveni“. U srednjem vijeku naglašavaju se klasne razlike između feudalaca i kmetova, dok se u novom vijeku isto čini s kapitalistima (buržoazijom) i radnicima (proleterima). Sukladno historijskom materijalizmu udžbenik nadalje opisuje kako se u svim klasnim društvenim uređenjima vodila klasna borba i kako je ista „...jedan od glavnih pokretača razvoja ljudskog društva“.¹⁷⁸ Uvodni dio ovog udžbenika prilično je opširan i sadrži 12 stranica teksta, stoga se tekst često ponavlja i na više mjesta autori pišu o tome što je povijest i što će učenici saznati učeći povijest.

„Inoviran“ udžbenik također sadrži uvodni dio koji služi kao uputa za korištenje udžbenika i popratnih materijala. Navodi se kako povijest uči da budemo korisni članovi društvene (a ne socijalističke) zajednice. U opisu sadržaja udžbenika pristup historijskom materijalizmu je umjereniji, pa se tako društvo ne dijeli oštro na dvije klase (robovi, seljaci i obrtnici nasuprot robovlasnicima), već se navodi kako su u prvim državama živjeli „slobodni ljudi različitih prava, različita ugleda, utjecaja i imetka te neslobodni ljudi...robovi“, a takva društva „možemo nazvati“ robovlasničkim društvima. U definiciji pojma povijesti zadržana je rečenica o izrabljivanju i ravnopravnosti. Napredak i u ovom udžbeniku ostaje važan razlog zašto se uči povijest. Prva je značajna devijacija u odnosu na udžbenik „A“ ta da će učenici učeći povijest „...upoznati hrvatsku povijest,¹⁷⁹ povijest ostalih jugoslavenskih naroda i opću povijest.“ Primjećujemo kako se smatralo da će učenici učiti o povijesti ostalih jugoslavenskih naroda, međutim, to u Republici Hrvatskoj nije bio slučaj.¹⁸⁰ Udžbenik je također zadržao formulacije koje govore o poštovanju, pomaganju i prijateljskim odnosima između naroda. Broj točaka koji sažima potrebu za učenjem povijesti smanjen je na pet; od toga su dvije povezane s općim razumijevanjem prošlosti ostale nepromijenjene. Od dvije točke povezane s jugoslavenskom ideologijom izmijenjena je točka koja govori o nastanku SFRJ u „Da saznate kako je i kada nastao, te kako se razvijao hrvatski narod i ostali narodi koji danas žive u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji“. Iz toga je vidljivo kako je za autore i priređivače ovog udžbenika Hrvatska promatrana u sklopu SFRJ. Zadržavanje u sklopu jugoslavenskog okvira bilo je uobičajeno za udžbenike objavljene 1991. godine, a Ministarstvo

¹⁷⁸ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 16–17.

¹⁷⁹ Treba obratiti pozornost na formulaciju rečenice koja govori kako će učenici upoznati hrvatsku povijest, a ne kako je stvorena Hrvatska, kako je to bio slučaj s Jugoslavijom u udžbeniku „A“.

¹⁸⁰ Vidi str. 14.

obrazovanja je to kasnije objašnjavalo time što su prvi postkomunistički udžbenici stvarani kada se u Saboru još raspravljalo o konfederalizmu.¹⁸¹ Od točaka vezanih uz marksističko poimanje prošlosti zadržana je točka o napretku, dok je izbačena točka o tome kako je „Rad osnovni i stalni uvjet za opstanak ljudi“. Nejasno je zašto je ta točka izbačena kad već sljedeći podnaslov „Rad – osnova ljudskog društva“ sadrži gotovo identičnu formulaciju. Ipak, iz tog odlomka izbačen je Karl Marx i njegovi citati. Odlomci o povijesnim izvorima i arheologiji ostali su nepromijenjeni. U opisu računanja vremena od Kristova rođenja izbačena je većina riječi koje negiraju ili sumnjaju u postojanje Isusa Krista kao osobe. Tako je uklonjena riječ „tzv.“ ispred kršćanske ere. Međutim, očito je previđena sljedeća rečenica u kojoj se govori kako se za početak kršćanske ere uzima godina „...kada se prema predaji rodio Isus Krist“. Riječ „legenda“, koja se na četiri mjesta nalazila uz sintagmu „Kristovo rođenje“, također je uklonjena, kako iz teksta udžbenika, tako i iz rječnika na kraju udžbenika. Iz toga je vidljivo kako je nova ideologija blisko vezana uz Crkvu. U objašnjenju načina računanja vremena ostao je primjer Narodnooslobodilačke borbe. Periodizacija se u ovom udžbeniku djelomično mijenja. Ljudska prošlost podijeljena je na *prapovijest* (koja spada pod velika povijesna razdoblja) i *povijest*, stoga postoji pet velikih povijesnih razdoblja. Treba primijetiti kako se definicije razdoblja mijenjaju te više nije izražen naglasak na klasnom sukobu, nego na događajima bitnima za određena razdoblja. Međutim, ne može se reći da se izjednačavanje razdoblja s određenim društvenim formacijama napušta jer se u starom vijeku spominju *robovi* i *robovlasnici*, u srednjem vijeku *feudalci* i *zavisni seljaci*, a u novom vijeku građanska klasa (kapitalisti) i industrijski radnici (proleter). U spomenutom se razdoblju primjećuje vrlo pozitivan stav o kapitalizmu, naglašavajući kako je „...u povijesti čovječanstva imao veoma naprednu ulogu: razvio je masovnu tvorničku proizvodnju, privredno i kulturno povezo svijet...“¹⁸²

Na temelju usporedbe ova dva poglavlja iz udžbenika možemo zaključiti kako za priređivače izmijenjenih udžbenika nisu postojale jasne odrednice koje elemente treba izbaciti, koje promijeniti, a koje ostaviti. Marksistička interpretacija prošlosti u udžbeniku „B“ terminološki je ublažena, ali i dalje prisutna. Izbačene su formulacije koje eksplicitno govore o Marxu, klasnoj borbi i odnosima unutar društvenih formacija, ali zadržano je njihovo značenje i kontekst. Može se zaključiti kako jednostavno nije bilo vremena za promjenu cjelokupnog

¹⁸¹ Koren, *Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije*, 260.

¹⁸² Drašković. *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 8–18.

načina interpretacije prošlosti u ovom udžbeniku s obzirom na to da je trebao biti spreman za školsku godinu 1991/92. Stoga je marksističko tumačenje prošlosti zadržano, ali se pokušalo „prikriti“ izbacivanjem marksističkih fraza poput *klasne borbe*. Položaj hrvatske povijesti i države naspram položaja SFRJ također je nejasan. Izdvaja se hrvatska povijest i hrvatski narod, ali ne u okviru hrvatske države, već u okviru SFRJ, dok se, s druge strane, izbacuju sintakse o socijalističkom društvu i zajednici. Jedino što je iz ovog poglavlja očito je izmijenjen pristup prema kršćanstvu.

Uvodno poglavlje udžbenika „C“ znatno je sažetije te sadrži šest stranica naspram 12 iz udžbenika „A“ i „B“. U odlomku „Tijekom vremena sve se mijenja“ naglasak je na konceptu promjene koja, za razliku od marksističkog napretka, nije uvijek pozitivna. Slijedi odlomak o izvorima koji također govori o arheologiji, ali u ovom udžbeniku mnogo sažetije. Iz slikovnih prikaza koji okružuju tekst postaje jasno kako će u ovom udžbeniku prevladavati etnocentrizam. Od pet prikaza tri su povezana s hrvatskom povijesti; jedan se odnosi na prepoznavanje starosti građevina u Zagrebu i Splitu, dok se ispod odlomka o izvorima nalazi umjetnički prikaz rodoslovnog stabla obitelji Drašković.¹⁸³ Treća slika je prikaz zaruka kralja Zvonimira, no u ovom je slučaju naznačeno kako je riječ o umjetničkom prikazu koji nema znanstvenu vrijednost za shvaćanje prošlosti. Napokon se napušta periodizacija prošlosti temeljena na društveno–ekonomskim formacijama te podjela na prapovijest i povijest. Velika povijesna razdoblja su *prapovijest, stari vijek, srednji vijek, novi vijek i najnovije doba*. Usporedno s tom periodizacijom predstavljena je periodizacija hrvatske povijesti koja se dijeli na *samostalna država narodni vladari, zajednica s Ugarskom, zajednica s Ugarskom i Austrijom, I. Jugoslavija, NDH, II. Jugoslavija i Republika Hrvatska*. Kako je u prethodnim udžbenicima u svim razdobljima povijesti naglasak bio na klasnim sukobima, u ovom je udžbeniku naglasak na Hrvatskoj. Na primjeru prapovijesti se navodi: „U Hrvatskoj su nađeni vrijedni i zanimljivi nalazi iz svih razdoblja prapovijesti“. U tek dvije rečenice koje opisuju *najnovije doba* spominje se kako je ono „...nažalost i doba Drugog svjetskog rata i rata protiv Hrvatske“.¹⁸⁴ U objašnjenju računanja vremena od rođenja Krista navodi se da je taj događaj donio „toliko duboke promjene da su ljudi oštro podijelili razdoblje“ na prije i poslije Kristova rođenja.¹⁸⁵

¹⁸³ Nejasno je što učenicima koji se prvi put susreću s povijesti znači plemićka obitelj Drašković, pogotovo jer je rodoslovno stablo prikazano umjetnički te se pojedini likovi (a i cjelokupna struktura) ne mogu razaznati.

¹⁸⁴ Treba obratiti pozornost kako se termin *Domovinski rat* (nastao kao izravan prijevod s ruskog) u javnosti prvi put pojavljuje 1991. godine, dok se u udžbenicima povijesti koristi od 1999. godine.

¹⁸⁵ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 10.

Starije kameno doba

Udžbenici „A“ i „B“ započinju tekst o ovom razdoblju općim informacijama o prapovijesnom dobu i konstatiraju kako bismo pogriješili ako prapovijest ne bismo smatrali sastavnim dijelom povijesti čovječanstva, što je u opreci s uvodnim dijelom udžbenika gdje se eksplicitno navodi da se prošlost dijeli na pretpovijest i povijest. U oba se udžbenika navodi kako su u to doba ljudi bili ravnopravni, dok udžbenik „A“ dodaje kako se nitko nije izdvajao bogatstvom ni siromaštvom aludirajući potom na buduća izdvajanja i klasne sukobe. Čovjekovi preci nazivaju se *poluljudi* dok se „prvi pravi ljudi“ nazivaju *praljudi*. Ulomak u odlomku o prvim ljudima prilično je nepotrebno iskorišten za opis naseljavanja sjevernoameričkog kontinenta preko Beringova prolaza. Cijelo poglavlje u oba udžbenika posvećeno je krapinskom pračovjeku i opisu istraživanja nalazišta. U udžbeniku „A“ navodi se kako su se praljudi udruživali u manje skupine do tridesetak članova – *horde*. U udžbeniku „B“ najranija zajednica lovaca naziva se *mala obitelj* koju čine „muž, žena, djeca i poneki starac“. Moguće je pretpostaviti kako je ovaj termin nastao *ad hoc* da zamijeni neprikladan termin *horda*. Udžbenici, nadalje, slijede historijski materijalizam navodeći kako povijest čovječanstva počinje s bićima koja „...izrađuju oruđa da bi stvarala sredstva potrebna za život“.¹⁸⁶

Udžbenik „C“ potpuno izbjegava korištenje terminologije koja, za autore, na derogativan način opisuje prošle ljudske zajednice. Ne koriste se termini poput *polučovjek* i *pračovjek*, a to izbjegavanje odlazi u krajnost na primjeru termina „neandertalac“ koji se izbjegava u podnaslovu „Čovjek iz doline Neander i čovjek iz Krapine“. U spomenutom odlomku koristi se termin *neandertalski čovjek*. Treba primijetiti kako je količinski mnogo više sadržaja krapinskom neandertalcu posvećeno u socijalističkim udžbenicima. Od slikovnih prikaza treba izdvojiti grafičku periodizaciju na kojoj su prikazana prapovijesna razdoblja u svijetu i u Hrvatskoj.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 19–27, Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 19–26.

¹⁸⁷ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 11–14.

Na početku ovog poglavlja u udžbenicima „A“ i „B“ opisuje se izrada oruđa i u oba udžbenika spominju se nalazišta Butmir i Lepenski vir koja su bitna u „našoj zemlji“. Potom se opisuju procesi nastanka poljoprivrede, prerade metala i nastanka obrta i trgovine, navodi se i proces nastanka roda i plemena, kao i vjerovanja ljudi u prapovijesno doba. U udžbeniku „A“ slijedi poglavlje „Raspadanje rodovskog društva – nastanak klasa i države“ koje je analizirano u poglavlju „Promjene u prikazu marksizma u odabranim socijalističkim udžbenicima povijesti“. U udžbeniku „B“ to je prvo poglavlje koje je većinski izmijenjeno i ponovno napisano u odnosu na udžbenik „A“. Naslov poglavlja glasi „Ljudsko društvo na izmaku prapovijesti i u osvit povijesti“. Iako je poglavlje iznova napisano, zadržan je marksistički termin „seoska općina“, ali izbačene su formulacije o privatnom („svojem“) vlasništvu. Međutim, iako se izmjenom ovog poglavlja htjelo izbaciti marksističko poimanje prošlosti, tekst, koji je fokusiran na načine bogaćenja i diferenciranja različitih skupina ljudi, uvelike odiše historijskim materijalizmom. Također, iako se terminologija promijenila i govori se o *aristokraciji*, a ne *robovlasnicima*, odnosno *puku*, a ne *robovima* ili pak „*malim ljudima*“, njen smisao klasno suprotstavljenih interesa ostao je isti. U opisu nastanka države koja se u udžbeniku „A“ naziva *robovlasnička država*, udžbenik „B“ uzima drugi pristup i navodi kako „U prvim državama nije bilo mnogo robova“. U udžbeniku „A“ slijedi odlomak „Glavna nalazišta iz prapovijesnog doba u Jugoslaviji“ u kojoj su potonja ukratko nabrojana uz spomen prapovijesnih stanovnika Jugoslavije – Ilira. U udžbeniku „B“ taj odlomak proširen je u poglavlje gdje se nabrajaju i opisuju deseci bitnih nalazišta i kultura diljem Jugoslavije.¹⁸⁸

Sadržaj udžbenika „C“ vrlo je sličan sadržajima ostala dva udžbenika, čak i u opisu nastanka rodovskih zajednica. Sličnosti prestaju pri opisu metalnog doba. Na kraju poglavlja o kamenom dobu je odlomak o mlađem kamenom dobu na području Hrvatske u kojem su nabrojane i detaljno opisane najvažnije kulture (starčevačka, sopotska, danilska i hvarska) jezikom neprilagođenim za učenike V. razreda. Kod starčevačke kulture spominje se eponim na „...lijevoj obali Dunava u Vojvodini“, ali se dalje navodi kako se kultura prostire u sjevernoj

¹⁸⁸ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 27–39, Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 27–39.

Duh vremena vidljiv je u naslovu poglavlja primjerka udžbenika koji je analiziran gdje je crvenom kemijskom olovkom precrtana riječ „Jugoslaviji“ i napisana „Hrvatskoj“.

Hrvatskoj. U udžbeniku se nalazi karta prapovijesnih nalazišta/kultura (Slika 7) na kojoj su ocrtane granice Republike Hrvatske što je irelevantno za prapovijest i prostiranje kultura. Označeni su uglavnom lokaliteti koji se nalaze u granicama Hrvatske.¹⁸⁹ Metalna doba u udžbeniku se opisuju preopširno te postoje posebna poglavlja za bakreno i brončano, starije željezno i mlađe željezno doba. U opisu društvenih promjena zadržane su formulacije iz prethodnih razdoblja o udruživanju u porodice i vojvodama koji su pljačkali druge zajednice i tako se bogatili. Dosta se pažnje pridaje opisivanju prilika na hrvatskom povijesnom prostoru. Navode se narodi koji su živjeli na području Hrvatske poput Histra, Liburna i Japoda te se oni odvajaju od Ilira čije se ime u starini „...ipak i posebno odnosilo na jednu posve južnu narodnu skupinu“.¹⁹⁰ Zadnji naslov u ovom poglavlju je „Žitelji Hrvatske u osvitu povijesti“. Iz imena naslova, ali i istih formulacija u tekstu, učenici mogu pogrešno zaključiti kako Hrvatska kao političko–teritorijalni entitet postoji od prapovijesti.¹⁹¹

Civilizacije Starog istoka

Stari se vijek, u udžbeniku „A“, izjednačava s društvenim formacijama pa se naziva „Doba robovlasničkog društva“, dok u udžbeniku „B“ stoji kako je to „Doba visokih kultura“. U uvodu se koristi već viđena terminologija o *robovlasnicima*, *robovlasničkim društvima* i *državama*. U udžbeniku „B“ ne koristi se tako „teška“ terminologija, no sadržava elemente historijskog materijalizma čemu svjedoči sljedeća rečenica: „Obespravljeni robovi i potlačeni seljaci često su se borili protiv onih koji su vladali“. Pojam „visoke kulture“ zamjenjuje pojam „robovlasničke države“ u cijelom sadržaju poglavlja. U skladu s komunističkom ideologijom, u udžbeniku „A“ navodi se kako su seljaci bili najbrojnija radna snaga, dok udžbenik „B“ konstatira kako su zemljoradnici bili najbrojnije stanovništvo. U oba se udžbenika navodi: „Rezultat razvoja privrede i pojave klasa bilo je ujedinjavanje u obliku države“. Zanimljivo je kako je u mlađem udžbeniku zadržana takva formulacija, iako je klasna terminologija većinski izbačena iz teksta. Nakon obrade Sumera na red dolazi Egipat u kojem vlada *faraon*. U udžbeniku „A“ značenje njegova imena je „gospodar kojeg se moraš bojati“, a u tekstu je opisan negativno, kao apsolutni vladar koji ima neograničenu moć u sustavu koji se naziva

¹⁸⁹ Iako je kvadratićem označeno i Starčevo.

¹⁹⁰ O korištenju pojma Iliri u jugoslavenskoj i postkomunističkoj arheologiji vidi str. 10.

¹⁹¹ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 14–25.

robovlasnička monarhija. Udžbenik „B“ zadržava isti opis uz drukčije tumačenje značenja imena: „gospodar palače“, a uređenje u kojem vlada naziva se *monarhija*. Nadalje se, u duhu marksističkog tumačenja povijesti, opisuje kako su „faraon i drugi robovlasnici“ samo silom mogli očuvati svoju vlast te kako su potlačeni slojevi protiv njih dizali ustanke. Podnaslov „U državama starog istoka vodila se klasna borba“ donosi već viđenu terminologiju koja se odnosi na civilizacije rijeke Ind i Kine. Jedina je razlika naglasak na seljacima kao glavnom izvoru radne snage. U udžbeniku „B“ to se poglavlje naziva „Kako su živjeli žitelji Starog Istoka“. Kao i u prošlim primjerima većina marksističke terminologije je uklonjena, ali zanimljivo je kako se u ovom odlomku po prvi puta spominje *rano robovlasničko društvo* u ovom udžbeniku. Zanimljive su formulacije koje se pozitivno odnose prema ustancima seljaka: „...pljačkali bogate plemićke kuće, živjeli neko vrijeme ugodnim životom povlaštenih, da bi naposljetku bili pobijedjeni i silom dovedeni u prijašnji položaj“. Slijede odlomci u kojima se obrađuje kulturna povijest i povijest svakodnevnice koji ne sadrže mnogo obilježja historijskog materijalizma, a razlika među udžbenicima je minimalna. Udžbenik „B“ zadržava i formulacije o svećenicima koji varaju narod „tobože“ prenoseći volju bogova i služe vladarima, a koji se susreću još u udžbeniku povijesti za V. razrede iz 1953. godine.¹⁹² Poglavlje završava marksističkim formulacijama o napretku koji je ostvaren kao rezultat rada milijuna robova i seljaka.¹⁹³

Udžbenik „C“ količinski sadrži dvostruko manje sadržaja o prvim civilizacijama od dva prethodna udžbenika koji se često i ponavljaju u opisu klasnog društva i borbe. Egipatsko se društvo više ne izjednačava s robovlasničkim, već se navodi kako se najveći dio stanovništva bavio zemljoradnjom, odnosno bili su seljaci. Robovi se svode samo na ratne zarobljenike koji su radili u kamenolomima ili rudnicima, a u jednoj se rečenici spominje kako je egipatsko društvo „...bilo oštro podijeljeno na staleže“. Udžbenik „C“, osim opisa faraona, gotovo ne sadrži tekst vezan uz političku povijest što je omogućilo obradu više tema. Tako su obrađeni Babilonci, Asirci, Vedsko razdoblje, Konfucije itd. Pitanje je koliko ti sadržaji didaktički pridonose nastavi, no svakako su korisniji od marksistički obojane terminologije koja se konstantno reciklira u opisima prvih civilizacija.¹⁹⁴

¹⁹² Vidi str. 37.

¹⁹³ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 40–59, Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 41–59.

¹⁹⁴ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 25–33.

U uvodu u grčku povijest oba udžbenika („A“ i „B“) navode kako je to prva država u povijesti u kojoj „mnoštvo nije robovalo manjini“, no dalje u tekstu udžbenika „A“ navodi se kako se u grčkoj razvilo *antičko ropstvo* u kojemu je „rob bio glavna radna snaga“, a udžbenik „B“ navodi kako je udio neslobodnog stanovništva veći nego u državama Starog istoka. Udžbenik „B“ manje je fokusiran na društvene formacije, a više na *antičku kulturu* koja nastaje u Grčkoj i Rimu. Udžbenici potom opisuju Mikenu i doseljavanje Dorana te Homerovo doba u kojem se, prema udžbeniku „A“, javlja *robovlasničko klasno društvo*, sukob klasnih interesa koji se odvijao između *aristokracije* i „običnih“ Grka – *demosa*. To se potkrepljuje tvrdnjom da se u Homerovim epovima, osim „bajki“, prikazuju i stvarni Grci i „...stvaranje klasnog društva“. U udžbeniku „B“ nema marksističke terminologije, no kao u prijašnjim slučajevima, ostao je historijski materijalizam u načinu opisa društvenog poretka. Seljaci koji nisu mogli vraćati dugove bogatima, prema oba udžbenika, padali su u *dužničko ropstvo*. Razlog stvaranja država je u oba udžbenika želja aristokracije da očuva vlast i bogatstvo. Poglavlja oba udžbenika navode kako su svi Spartanci imali jednaka prava¹⁹⁵, a „Temelj te ravnopravnosti bila je zemlja u državnom vlasništvu razdijeljena na onoliko jednakih dijelova koliko je bilo Spartanaca“.¹⁹⁶ U socijalističkom kontekstu autori pritom vjerojatno aludiraju na podjelu izvlaštene zemlje seljacima u razdoblju neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata.¹⁹⁷ S obzirom na brojne robove, udžbenik „A“ političko uređenje Sparte definira kao *robovlasničku aristokratsku monarhiju*, dok udžbenik „B“ samo kao *aristokratsku monarhiju*. Perijeci nisu, po definiciji u udžbenicima, pružali otpor Spartancima pa su zato ostali slobodni, dok su robovi pružali otpor. U oba se udžbenika i povijest Atene obrađuje u duhu historijskog materijalizma u sukobu aristokracije i demosa. Kod Solonovih reformi naglašava se njegovo aristokratsko podrijetlo i činjenica da građani imaju politička prava sukladno vlastitom bogatstvu. Udžbenik „A“ naziva atensko političko uređenje za vrijeme Perikla *robovlasničkom demokratskom republikom*, dok udžbenik „B“, kao u prethodnom slučaju, izbacuje „robovlasničko“. Zanimljivo je da oba udžbenika naglašavaju kako „...ni za Periklove vladavine žene i stranci nisu imali politička prava, a robovi su i dalje bili oruđe koje govori“. Vjerojatni smisao te

¹⁹⁵ Iako su žene u Sparti imale veća prava nego suvremenice iz Atene, ipak nisu mogle glasati.

¹⁹⁶ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 66–74, Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 66–74.

¹⁹⁷ Maticka, Marijan. „Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj od 1945. do 1953“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, No. 125–126, (1994): 191–201.

rečenice je diskreditacija demokracije kao sustava i u tom kontekstu nejasno je zašto je udžbenik „B“ zadržao tu formulaciju s obzirom na kontekst vremena.

Među razlozima zbog kojih su se Grci iseljavali u kolonije navedena je i borba aristokracije i demosa, odnosno klasna borba. Među gradovima koje su Grci osnovali navedeni su i oni na „našoj“ obali. Nakon kolonizacije udžbenici sadrže odlomke o bogovima i olimpijskim igrama. U opisu rata protiv Perzijanaca neprestano se naglašava disparitet u broju Grka i Perzijanaca, odnosno kako se hrabrom borbom mogu poraziti snažni neprijatelji, na što aludira i naslov „Mala Grčka pobjeđuje veliku Perziju“. Taj odlomak trebao je pomoći učenicima da shvate kako je „...i mali narod nepobjediv ako se hrabro i jedinstveno bori za svoju slobodu“.¹⁹⁸ U odlomku o ropstvu u Grčkoj naglašava se njihov loš položaj u društvu, kao i to da su dizali ustanke koje su robovlasnici gušili. Rat Sparte i Atene u udžbeniku „A“ naziva se „bratoubilački“, a u udžbeniku „B“ „građanski“. Formulacija iz udžbenika „A“ snažnije odjekuje u kontekstu negativne oznake sukoba unutar jednog naroda ili zemlje. To je zapravo motiv zajedništva koji se 80-ih godina 20. stoljeća propagirao u Jugoslaviji kako bi se spriječili međuetnički sukobi.¹⁹⁹ Zanimljiva je formulacija iz poglavlja o Filipu II. koja govori o njegovom osvajanju grčkih polisa: „Ma koliko naše simpatije bile na strani branitelja slobode grčkih polisa, povijest je bila protiv njih“. Makedonija se pak definira kao „...sjeverna grčka zemlja“. Nakon toga slijede poglavlja o graditeljstvu, znanosti i umjetnosti.²⁰⁰

U udžbeniku „C“ primjećuje se kako je mnogo manje političke i društvene povijesti, a više kulturne povijesti i povijesti svakodnevice. Npr. odlomak o „Nejednakim ljudima“ sadrži tek nekoliko rečenica, dok se u udžbeniku „A“ i „B“ robovi i njihovi ustanci spominju na više mjesta. I u ovom udžbeniku treba obratiti pozornost na opis rata s Perzijancima. U podnaslovu se navodi kako su Grci „...bili spremni sve žrtvovati da bi obranili slobodu“, dok tekst u odlomku kaže: „Braneći svoju slobodu i svoje domove, razmjerno malobrojni Grci znanost su odbili nadmoćnog zavojevača...“ uz napomene o samouvjerenosti perzijskog kralja Kserksa. Ovakve formulacije mogu ukazivati na činjenicu da se grčko-perzijski ratovi obično gledaju iz grčke perspektive, ali ne smijemo isključiti mogućnost da se radi o izboru autora. Ukoliko je riječ o izboru autora, moguće je da su ovakve formulacije posljedica netom završenog

¹⁹⁸ Koren, *Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije*, 252.

¹⁹⁹ Isto, 252.

²⁰⁰ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 74–100, Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 74–100.

Domovinskog rata u kojem se hrvatska strana (osobito na početku rata) u javnosti percipirala kao malobrojnija. Za razliku od prijašnjih udžbenika koji nisu pisali o povijesti žena, u ovom udžbeniku postoji odlomak o njihovom položaju u Grčkoj. U poglavlju o helenističkom razdoblju u podnaslovu se navodi kako „Helensko i barbarsko čine helenističko“. „Barbarsko“ se odnosi na istočne kulture koje su se miješale s grčkom kulturom, a u podnaslovu se vjerojatno gleda na njih iz grčke perspektive, ali to nije navedeno u tekstu.²⁰¹

Rimski svijet

Već iz prve konstatacije o Rimljanima u udžbeniku „A“ – „Rimljani su živjeli u robovlasničkom društvu...“ – možemo pretpostaviti način na koji će biti obrađivana povijest Rima u ovom udžbeniku. Udžbenik „B“ također ju ne mijenja mnogo konstatirajući kako su „Rimljani imali robove...“. U opisu Etruščana također se koristi historijski materijalizam u prikazu razlika između aristokracije i podložnih seljaka i robova. Naime, navodi se kako je i kod Etruščana bogata aristokracija bila na čelu države, a podložno stanovništvo i robovi radili su sve poslove. Potom se opisuje nastanak Rima, a klasno suprotstavljeni interesi naglašavaju se i u poglavlju o patricijima i plebejcima koji se bore za svoja prava. S obzirom na to da je sva vlast bila u rukama Senata i konzula, razdoblje Rimske Republike udžbenici nazivaju *aristokratska republika*. Udžbenik „A“, u opisu organizacije rimskih vlasti u provincijama, ima izrazito negativan stav spram Rimljana i njihovih postupaka s osvojenim zemljama. Navodi se da su Rimljani govorili „Jao pobijedenima!“ i da su „...bespošteno pljačkali pokorene narode...“, a iza vojske su išli trgovci koji bi kupovali „...ratne zarobljenike, žene i djecu, zatim i opljačkanu stoku...“. Nadalje se navodi kako su namjesnici pljačkali provincije, a ceste su se gradile zbog toga da rimski vojnici mogu njima ići gasiti ustanke. Udžbenik „B“ uzima tek nešto manje oštar pristup, navodeći kako će dio provincijskog stanovništva ipak steći prava i kako se cestama odvijala trgovina, poštanski promet itd. Poglavlje „Sukobi i suprotnosti u rimskom robovlasničkom društvu“ koristi marksističko tumačenje prošlosti već viđeno u udžbeniku „A“. Opisuje se robovi koji su tretirani gore nego u Grčkoj i njihov sukob s robovlasnicima, a po prvi se puta u udžbeniku opisuje konkretan ustanak robova – Spartakov ustanak (iako se na mnogim mjestima u udžbeniku navodi kako su robovi dizali ustanke). Spartak je prikazan vrlo pozitivno, kao karizmatičan vođa koji se za svoj cilj borio do smrti i

²⁰¹ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 38–66.

dok je bio ranjen.²⁰² Ovakav prikaz Spartaka ne čudi s obzirom na to da je Spartak u komunističko–marksističkoj naraciji bio heroj, a njegov se lik koristio kao simbol borbe potlačenih slojeva za slobodu i prava. Njegovo se ime koristi u nazivu Spartakističke lige njemačkih marksista iz razdoblja Prvog svjetskog rata, u sovjetskoj umjetnosti, toponimiji pa i u sportu.²⁰³ Podnaslov „Slobodni ljudi – jedni u sjaju i raskoši, drugi u prnjama“ govori o teškom položaju seljaka i obrtnika, odnosno o *proleterima*. Pokušaj reforme braće Grakho prikazuje se u pozitivnom svjetlu. U udžbeniku „B“ izbacuje se riječ „robovlasničkom“ iz naslova poglavlja i cijeli odlomak o robovima i robovlasnicima. Ipak, o robovima se piše u drugim poglavljima, kao npr. u poglavlju o Spartakovom ustanku. Spartak je u ovom udžbeniku lišen pozitivnih pridjeva, kao i herojskog opisa njegove borbe do smrti. Gotovo svi razlozi zašto je Rimski Carstvo pretvorena u Carstvo u udžbeniku „A“ vezani su za neke od oblika klasne borbe (robovlasnici – robovi, građani – stanovnici provincija, bogati – siromašni itd.). U udžbeniku „B“ navedeni su razlozi realnije objašnjeni u vidu prilika u državi i interesa pojedinih društvenih skupina. Među udžbenicima postoji razlika i u opisu kolonatskog sustava koji je u udžbeniku „A“ prikazan negativno jer je država kolonima „gutala“ velik dio prihoda. U udžbeniku „B“ kolonatski sustav prikazan je pozitivnije te se navodi kako su i robovi dobili zemlju pa su nastojali postići što bolji urod zbog čega je poljoprivreda „lijepo napredovala“. Propast Rimskog Carstva za udžbenik „A“ označava kraj starog vijeka, a sukladno tome i kraj odgovarajućeg mu društvenog poretka – robovlasničkog društva. Udžbenik „B“ opisuje događaje s kraja Carstva i najavljuje srednjovjekovnu bizantsku povijest. U sljedećim poglavljima govori se o rimskoj kulturi, a udžbenik „B“ poglavlje o Rimu završava konstatacijom kako se s pravom možemo diviti rimskoj kulturi: „No pri tom ne smijemo zaboraviti bezbroj bezimnih robova koji su svojim radom omogućili slobodnima da tu kulturu stvaraju“.²⁰⁴

Primjećuje se kako udžbenik „A“ ima prilično negativan stav prema povijesti Rima. Konstantno je riječ o robovima i njihovom lošem položaju, kao i o klasnoj borbi. Posebice

²⁰² Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 101–115, Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 101–110.

²⁰³ Schönigh, Ferdinand. „The making of a Soviet hero: the case of Spartacus“, *The Soviet and post-Soviet review* 47, (2020): 333–338.

Relikti takvog nazivlja i danas su vidljivi, između ostalog, u nazivima nogometnih klubova u bivšim komunističkim zemljama (Spartak Moskva, Spartak Trnava, Spartak Subotica).

²⁰⁴ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 115–132, Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 110–132.

negativno udžbenik opisuje rimska osvajanja i odnos prema provincijama. Mogući razlog tome je povezanost fašističke ideologije s povijesti Rima.²⁰⁵

Za razliku od prethodnog poglavlja, udžbenik „C“ u ovom poglavlju sadrži gotovo jednake količine kulturne i političke povijesti kao udžbenici „A“ i „B“. Opisujući Etrušćane udžbenik se dotiče *Zagrebačke lanene knjige* koju opisuje kao „svjetski znamenitu znanstvenu dragocjenost“. Nejednakost patricija i plebejaca, prema ovom udžbeniku, očituje se u nepravdama u sudskim procesima na štetu plebejaca. Kao što je bio slučaj s povijesti Grčke, i u povijesti Rima udžbenik sadrži poglavlje o ženskoj povijesti. Robovi se spominju mnogo manje, a odlomak o njima ne sadrži podatke o Spartakovom ustanku. Nespominjanje Spartakova ustanka označava prekid s komunističkom naracijom glorificiranja Spartaka kao simbola borbe potlačenih slojeva za slobodu i prava. Na temelju toga možemo postaviti pitanje jesu li Spartak i Spartakov ustanak iz udžbenika izbačeni jer (prema procjeni autora) događaj nije povijesno dovoljno važan da bi ušao u udžbenik ili zbog činjenice da bi (recenzenti) na njega negativno gledali zbog simbolike koju je imao u komunizmu. U udžbeniku je zadržana naracija o namjesnicima (upraviteljima) koji se bogate na račun provincija.²⁰⁶

Kršćanstvo

Prema dosad viđenom, moguće je očekivati kako će udžbenik „A“ zauzeti kritičko – negativan odnos prema kršćanstvu u duhu marksističke ideologije. Budući da su mnogi narodi vladali nad Židovima, oni su, prema ovom udžbeniku, stvorili vjeru u Mesiju koji će spasiti potlačene. Navodi se kako je iz tog vjerovanja nastalo kršćanstvo. Isus Krist „prema tradiciji“ smatra se osnivačem kršćanstva. U opisu njegova života koristi se sintagma „prema predaji“. Kao razlog zašto su Isusa Židovi predali Rimljanima navodi se kako su se bojali da ne povede siromašne protiv bogatih (bojali su se klasne borbe). U opisu historiciteta Krista navodi se kako „Mnogi historičari smatraju da je Isus Krist izmišljena osoba...“. Zanimljiv je način na koji ovaj udžbenik kritizira kršćanstvo. Naime, kršćanstvo propovijeda o pomirbi i o tome kako će samo siromašni u raj. Na taj način potlačeni slojevi nemaju razloga boriti se protiv robovlasnika i svatko ostaje na svom položaju. U izostanku klasne borbe povijest ne može napredovati, a vladari su, uvidjevši to, počeli prihvaćati kršćanstvo kako bi konsolidirali svoju vlast. Dalje se

²⁰⁵ Vidi str. 8.

²⁰⁶ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 66–90.

navodi da su Rimljani progonili prve kršćane jer su sumnjali da na sastancima planiraju ustanke. Nakon što je Konstantin prihvatio kršćanstvo zbog navedenih razloga i Crkva postaje veliki zemljoposjednik, ali, kako se navodi, njenim se bogatstvom služe samo svećenici i episkopi. U tom kontekstu Crkva postaje dio klasne borbe kao zemljoposjednik kojemu treba oduzeti zemlju. Navodi se da je time Crkva pridonijela učvršćenju „...rimskog robovlasničkog društva i države“.²⁰⁷ Sljedeća tvrdnja iznosi kako robovi i koloni nisu bili zadovoljni time što je Crkva postala pa ih je Crkva proglašavala *krivovjercima*, a potonji su zbog toga dizali ustanke.²⁰⁸

Udžbenik „B“ započinje naraciju time da su se Židovi razlikovali od ostalih naroda po vjeri u jednog boga – Jahvu. Potom se navodi kako su očekivali da će Jahve uputiti božanskog izaslanika. To je bio Krist koji se rodio u doba Cara Augusta. U ovom udžbeniku nema formulacija koje sumnjaju ili negiraju njegovo postojanje. Kao razlog njegova uhićenja koristi se nejasna formulacija o tome kako se židovska aristokracija pribojavala njegovog utjecaja na puk. Kršćanstvo se širilo zato što se pokazalo prikladnim za pripadnike najrazličitijih slojeva. U ovom udžbeniku više je teksta posvećeno progonu kršćana i naglašava se važnost mučeništva u širenju vjere. Glavni razlog zbog kojeg je Konstantin prihvatio kršćanstvo su, prema ovom udžbeniku, kršćanske općine koje su ispreplele Carstvo i tako pridonijele njegovoj čvrstoći. Spominje se kako je Crkva dobila imetak, ali ta se informacija dalje ne razrađuje kao u prethodnom udžbeniku. Formulacija da je prihvaćanje kršćanstva često značilo i uništenje „poganskih“ povijesnih izvora i umjetničkih djela jedina je koja se negativno odnosi na kršćanstvo u ovom udžbeniku.²⁰⁹

Dijelove koje govore o kršćanstvu u udžbeniku Ž. Jakića napisao je dr. Juraj Kolarić. Priču o kršćanstvu započinje analizom historiciteta osobe Isusa Krista. Iako je to na prvi pogled, historiografski gledano, najispravniji način obrade ove teme, autor počinje pretpostavkom kako Isus je povijesna osoba, uz kršćanske formulacije o njegovom djelovanju. Cilj ovog poglavlja zapravo je dokazati onima koji sumnjaju u povijesnost Isusa, među kojima su „...Marx i Engels i ateistička promidžba...“, da su u krivu. Nakon toga se nabrajaju povijesni izvori, a u raspravi o tome kad je Isus rođen autor konstatira da će to ostati predmet rasprave, ali dalje u tekstu kaže: „Krist je vjerojatno rođen 25. prosinca (Božić)...“. Nadalje, udžbenik naširoko obrađuje

²⁰⁷ Što je zanimljiva teza s obzirom na to da je Rimsko Carstvo krajem 4. stoljeća bilo ozbiljno nagrizeno kako unutarjim, tako i vanjskim faktorima.

²⁰⁸ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 124–127.

²⁰⁹ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 124–127.

teme, između ostalog, o širenju i duhovnom razvoju kršćanstva. Razlog za progone kršćana je činjenica da nisu poštovali kult cara, što je i historiografski ispravnije shvaćanje od prethodnih udžbenika. Kao razlog Konstantinova obraćenja na kršćanstvo opisana je legenda o Bitki kod Milvijskog mosta i Konstantinovu snu. U poglavlju „Kršćanstvo na našem tlu prije dolaska Hrvata“ opisuje se crkvena organizacija u Bosni i Diokleji zato što su se u te provincije (prema izvorima koje autor navodi) naselili Hrvati. Krštenje se, prema autoru,

„...ubraja među najznačajnije događaje za svaki europski narod. Pokršteni narodi uključuju se u veliku obitelj europskih kulturnih naroda. Tako su Hrvati prihvativši kršćanstvo kao prvi među slavenskim narodima počeli u miru sređivati svoj državni i društveni život i stvarati svoju duhovnu i materijalnu kulturu“.²¹⁰

Udžbenik „C“ najmanje se bavi kršćanstvom u usporedbi s ostalim udžbenicima. Navodi kako se Isus rodio u Judeji, a apostoli su širili njegovo učenje (prvi udžbenik koji ne navodi kakvo je to učenje). Kao razlog za progone kršćana ističe se nepovjerenje rimskih vlasti, a Konstantin je prihvatio kršćanstvo jer mu je „...mati bila kršćanka...“.²¹¹

Udžbenik „A“ ima marksističko–ateistički pogled na kršćanstvo, odnosi se prema njemu kritički i smješta ga u kontekst materijalističke interpretacije prošlosti. Ono je negativna pojava jer zaustavlja klasnu borbu, a i sama Crkva postaje njen dio, odnosno zemljoposjednički sloj koji treba srušiti. Udžbenik „B“ pak uzima jedan mnogo pozitivniji pristup, ne sumnjajući u postojanje Isusa Krista i naglašavajući pozitivne strane njegova učenja. Ističe se važnost mučeništva u čuvanju i širenju vjere, kao i dobra organizacija Crkve u doba Konstantina. U dodatku Jakićevu udžbeniku nalazimo više teološki nego historijski pristup kršćanstvu na koje se gleda izrazito pozitivno. Nadalje, prisutan je etnocentrizam kod opisivanja kršćanstva u hrvatskim zemljama, a primanje kršćanstva ističe se kao najvažniji događaj u hrvatskoj povijesti. Udžbenik „C“ obrađuje temu kratko i neutralno u usporedbi s ostalim udžbenicima, ne sumnjajući u povijesnost osobe Krista.

²¹⁰ Jakić, *Povijest starog vijeka*, 159–182.

²¹¹ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 86–96.

Grci i Rimljani „na ovim prostorima“.

Udžbenici „A“ i „B“ pod pojmom „naše zemlje“ podrazumijevaju Jugoslaviju. Prvo obrađuju Tračane i Ilire. Iliri su bili važni u jugoslavenskoj ideologiji kao prvi narod koji je živio zajedno na području Jugoslavije.²¹² Budući da su Iliri važni, u udžbeniku „B“ opisuje se stvaranje ilirske države te se prvo navodi da unutar Ilira postoje bogati i siromašni te robovi. Ilirska je država osnovana na području Crne Gore, Albanije, južne Hercegovine i Dalmacije, a ratovi protiv Rimljana trajali su dva stoljeća jer su „...stanovnici naših zemalja pružali osvajačima žestok otpor.“ Zbog toga ih se ne dijeli na pojedine narode čak ni kad spominju brod *liburnu*, ne navodi se da je djelo naroda Liburna, nego Ilira kao cjeline. Nakon toga se nabrajaju grčke kolonije koje su u udžbeniku „B“ prilagođene hrvatskom jeziku (Pharos – Far, Tragurion – Tragurij itd.). Udžbenik „B“ opisuje ilirsku državu kao kraljevstvo i fokusiran je na opis rata s Rimljanima. U opisu položaja Ilira za vrijeme Rimljana oba udžbenika zadržavaju negativan pogled na iskorištavanje provincija, a koji smo već vidjeli u udžbeniku „A“. Navodi se kako su dio stanovništva porobili, a također su iskorištavali rudnike u potrazi za rudnim bogatstvima. Podnaslov „Ustanci Ilira protiv Rimske vlasti“ zapravo opisuje samo *dalmatinsko–panonski* ustanak u kojem su Rimljani pobijedili hrabre Ilire. U naslovu je množina jer se vjerojatno aludira kako to nije bio jedini ustanak, a i zbog toga što se ustanci često spominju u ovom udžbeniku s obzirom na to da su neizostavni dio klasne borbe. U udžbeniku „B“ podnaslov glasi „Delmatsko–panonski ustanak“, a tekst je ostao nepromijenjen. Nakon toga se govori o građevinskoj aktivnosti gdje su nabrojane najvažnije rimske građevine u Jugoslaviji.²¹³ Zanimljiva je karta (Slika 9) na kojoj je prikazana granica Jugoslavije i provincije koje su bile na tom području: Dalmacija, Panonija, Mezija, Makedonija. Ipak, nije prikazano da su Istra i zapadna Slovenija pripadali Italiji, odnosno desetoj talijanskoj provinciji.

Iliri se, u kontekstu željeznog doba, u udžbeniku „C“ već spominju u ovom diplomskom radu.²¹⁴ Podnaslov „Jadranski Grci“ obrađuje grčke kolonije na području Jadrana. Spominju se kolonije utemeljene „...u samom srcu hrvatske obale, u središnjoj Dalmaciji“. Prepreka u grčkoj kolonizaciji sjevernog Jadrana bili su Liburni i Histri. Njihovo područje prikazano je na karti na kojoj su ocrtane granice moderne Hrvatske. Mnogo je prostora u udžbeniku posvećeno

²¹² Vidi str. 10.

²¹³ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1986, 134–144, Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 134–144.

²¹⁴ Vidi str. 10.

Ilirskim ratovima u kojima se spominju i Ardijejci. Također se spominje i otpor Delmata i Japoda Rimljanima koji su „...u više navrata pretrpjeli teške poraze.“ Iscrpan povijesni pregled hrvatskog povijesnog prostora u antici nastavlja se ulogom jadranskih gradova u sukobu Cezara i Pompeja i Oktavijanovim pohodima u unutrašnjost Panonije. U usporedbi s prethodnim udžbenicima jako je malo napisano o Panonsko–delmatskom ustanku. U odlomku o ustroju provincija spominje se kako je Istra bila u desetoj talijanskoj pokrajini. U poglavlju o dobu ranog Carstva na hrvatskom povijesnom prostoru namjesnik rimske provincije Dalmacije spominje se u pozitivnom smislu, za razliku od izrazito negativnog pogleda prema namjesnicima u prethodnim udžbenicima. Pozitivno se, nadalje, govori i o ulozi vojske i građevinskoj aktivnosti Rimljana, potkrepljujući sadržaj velikim brojem fotografija rimske ostavštine iz Hrvatske. Slijedi podnaslov „Na braniku Carstva. Preustroj“ u kojem je riječ o limesu i preustroju provincija, a također se spominju i kršćanski mučenici iz dalmatinskih i panonskih gradova. Iako su se i rimska provincija Dalmacija i Panonija prostirale izvan teritorija moderne Hrvatske, o ostalim dijelovima skoro pa i nema riječi iako je važno da ih se gleda kao cjelinu, a ne dijeli po granicama modernih država.²¹⁵

Iz života naroda starog vijeka

U kontekstu usporedbi i analiza ovog poglavlja treba spomenuti i udžbenik autora B. Draškovića *Iz života naroda starog vijeka* tiskan 1992. godine. To je zapravo treća verzija Draškovićeve udžbenika *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred* iz 1986. godine. Ovaj se udžbenik razlikuje od verzije iz 1991. godine po ilustracijama i grafičkim prikazima,²¹⁶ ali i po detaljima u tekstu.

Najočitija promjena u odnosu na prethodni udžbenik je izbacivanje svih termina koji spominju ili su vezani uz Jugoslaviju, kao i opisa lokaliteta iz država bivše Jugoslavije. Riječ „Jugoslavija“ ponekad se zamjenjuje riječju „Hrvatska“ ili izvedenim pridjevom. U uvodu se navodi kako će učenici upoznati hrvatsku i opću povijest (a ne ostalih jugoslavenskih naroda), a u razlozima zašto se uči povijest riječ „SFRJ“ zamijenjena je riječju „Hrvatskom“. U objašnjenju računanja vremena primjer trajanja NOB–a zamijenjen je trajanjem Drugog

²¹⁵ Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 50–100.

²¹⁶ Vidi str. 34.

svjetskog rata. U poglavlju „Prapovijesno doba na području Hrvatske“ dodani su novi neolitički lokaliteti na području Hrvatske umjesto uklonjenih Lepenskog Vira i Vinče, a također su nabrojane i neolitičke kulture na prostoru današnje Hrvatske. Zanimljivo je kako je opis dvaju lokaliteta kraj Sarajeva, Butmira i Glasinca, zadržan u ovom udžbeniku, a dodan je i lokalitet Vaće u Sloveniji koji se ne spominje u prethodnim verzijama udžbenika. Riječ „Hrvatska“ zamjenjuje riječ „Jugoslavija“ i u poglavlju o Grcima i Rimljanima na ovim prostorima. Međutim, kod takve zamjene dolazi do „nespretnosti“ kad je riječ o formulaciji „naše zemlje“. Npr. „Rimljane je privlačio povoljan položaj naših zemalja i njihovo bogatstvo“ zamijenjen je rečenicom „Rimljane je privlačio povoljan položaj Hrvatske i ostalih balkanskih zemalja te njihovo bogatstvo“. Termin „balkanske zemlje“ još se u nekoliko navrata koristi u sličnom kontekstu. Zanimljiva je i promjena koja se odnosi na podjelu Rimskog Carstva te se navodi kako su Hrvati i Slovenci pripali zapadnoj crkvi i kulturi (udžbenik „B“ navodi kako su Hrvati i Slovenci potpali pod utjecaj rimske crkve i kulture).²¹⁷

Sljedeća je promjena (daljnje) izbacivanje sadržaja čija je podloga historijski materijalizam i potpuno izbacivanje marksističke terminologije. Tako se u ovom udžbeniku ne mogu naći termini poput „robovlasnički“, a uklanjaju se i riječi koje naglašavaju razlike između klasa poput „izrabljivani“ i „očajnici“. Ono što se ne može ispraviti u potpunosti se izbacuje, poput odlomka „Rad–osnova ljudskog društva“. Stari i srednji vijek više se ne izjednačavaju s društvenim formacijama, a umjesto njih odlomci o velikim povijesnim razdobljima dopunjeni su najvažnijim događajima iz pojedinih razdoblja među kojima se (u starom vijeku) ističe kršćanstvo. No ipak, historijski materijalizam „preživio“ je i u ovoj verziji udžbenika pa se tako u poglavlju o Sparti i dalje govori o važnosti jednake podjele zemlje, a nepromijenjeno je ostalo poglavlje o razvoju i raspadu rodovskog društva s terminima poput „seoska općina“, „porodica“ i diferencijacijom ljudi na bogate i siromašne. Iako je odlomak „Rad–osnova ljudskog društva“ izbačen, u poglavlju o kamenom dobu ostala je formulacija iz poglavlja o radu kako povijest čovječanstva počinje s bićima koja „...izrađuju oruđa da bi stvarala sredstva potrebna za život“.²¹⁸

Možda i najznačajnije promjene događaju se i u poglavlju koje govori o paleolitiku, pa tako uz izbacivanje ilustracija čovjekovih predaka²¹⁹ dolazi i do promjena u tekstu. Više se ne

²¹⁷ Drašković, *Iz života naroda starog vijeka*, 9, 10, 15, 37, 38, 39, 134–144.

²¹⁸ Isto, 8, 16, 25, 34, 35.

²¹⁹ Vidi str. 34.

navodi da je čovjek potekao „...iz jedne skupine veoma razvijenih sisavaca“²²⁰, već kako se „Pouzdana zna da su se prvi ljudi razvili otprilike prije 2 000 000 godina“.²²¹ Prethodna verzija udžbenika radi (nespretnu) distinkciju između čovjekovih predaka nazivajući ih „praljudi“ i „poluljudi“.²²² Takva distinkcija u ovom je udžbeniku nemoguća jer se izbjegava korištenje pojma „čovjekovi preci“! Tako se izbacuje čitav odlomak, naslova „Život izravnih čovjekovih predaka“, i zamjenjuje se odlomkom „Neobična imena prvih ljudi“ u kojem se objašnjava kako su neandertalci i kromanjonci dobili ime po pripadajućim eponimnim lokalitetima. Nadalje se tekst „čisti“ od pojma „praljudi“ pa dolazi do toga da se krapinski pračovjek pretvara u krapinskog čovjeka, a Krapina je „Najpoznatije nalazište kulture prvog čovjeka u Hrvatskoj“.²²³ Moguće je zaključiti kako je u ovom poglavlju prisutan oblik povijesnog revizionizma u kojem se aktivno i namjerno izbjegava korištenje pojmova koji se odnose na razvoj hominida. Ovo poglavlje primjer je antidarvinizma jer učenici niti iz ilustracija niti iz teksta ne mogu zaključiti da je čovjek imao pretke, odnosno da je postojao evolucijski niz iz kojeg se razvio moderan čovjek. Moguće je pretpostaviti da se ovakvo iskrivljavanje povijesnih činjenica dogodilo iz vjerskih razloga, zbog toga što prikaz i priznavanje postojanja čovjekovih predaka vrijeđa vjerske osjećaje dijela ljudi na neki način povezanih s Katoličkom Crkvom.

Ovaj udžbenik primjer je daljnjeg pokušaja odbacivanja marksističke ideologije i svega što ima veze s jugoslavenstvom. Koncept njegova stvaranja u srži je jednostavan: ukloniti svu neprihvatljivu terminologiju i u nekim ju slučajevima zamijeniti drugim, pogodnijim terminima. Međutim, u tome se nailazilo na probleme jer, zbog načina na koji je udžbenik pisan, to nije uvijek bilo moguće bez temeljite promjene teksta koja se u ovom udžbeniku nije događala. Npr. podloga udžbenika ostala je historijski materijalizam i iako se to pokušalo promijeniti uklanjanjem termina povezanih s marksizmom, nije se u tome uspjelo jer za takve korjenite promjene treba iz početka pisati cijela poglavlja. U ovom udžbeniku također primjećujemo i etnocentrizam jer se izbacuje velika većina pojmova, kao i slike i ilustracije koje se odnose na susjedne države. Nadalje, treba spomenuti i antidarvinizam koji se vjerojatno javlja zbog velikog utjecaja Katoličke Crkve na oblikovanje nove ideologije.

²²⁰ Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 20.

²²¹ Drašković, *Iz života naroda starog vijeka*, 20.

Kako osim naziva „prvi ljudi“ nema distinkcije između raznih vrsta čovjekovih predaka, nejasno je na što se točno misli pod tim nazivom, a iz daljnjeg teksta moguće je zaključiti kako se govori o modernim ljudima što je netočno.

²²² Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 20.

²²³ Drašković, *Iz života naroda starog vijeka*, 20–23.

Zaključak

Verzija povijesti koju nalazimo u udžbenicima povijesti podložna je distorziji i zlouporabi u svrhu odgajanja novih generacija u skladu s ideologijom koju projicira neka vlast ili režim. Udžbenici brižno selektiraju podatke ne bi li predočili verziju prošlosti koja, u danom trenutku, najbolje odgovara ideološkim strujanjima. Iako su te distorzije najbolje vidljive u povijesti 20. stoljeća, ovaj diplomski rad pokazuje da se one mogu pronaći i u dijelovima udžbenika koji obrađuju razdoblja prapovijesti i stare povijesti. Prapovijest i stara povijest na prvi pogled nemaju nacionalistički predznak, ali i njih mnogi prošli, ali i sadašnji režimi koriste kako bi u njih implementirali elemente vlastite ideologije.

U Jugoslaviji je glavni teorijski okvir nastave povijesti, i sukladno tome pisanja udžbenika, bio marksizam, a marksističko tumačenje povijesnih procesa odvija se u okviru historijskog materijalizma. Iz analize udžbenika za V. razred osnovne škole korištenih na području NR i SR Hrvatske provedene u ovom diplomskom radu vidljivo je kako se način prikaza prošlosti u udžbenicima mijenja sukladno s razdobljem u kojem su nastali. Tako se u prve udžbenike napisane za korištenje u socijalizmu implementira „čisti“ marksističko–lenjinistički pogled na prošlost. Nakon toga slijede udžbenici s podlogom historijskog materijalizma, ali sadržajem prilagođeni dobi učenika, bez „tvrde“ marksističke terminologije. Situacija se mijenja u 1980–im godinama kad dolazi do liberalnih procesa koji dovode do rasprava među nacionalnim historiografijama unutar Jugoslavije. Odgovor prosvjetnih vlasti je takav da se u udžbenike u većoj mjeri imputira marksizam te udžbenici postaju preopširni i prepuni marksističke terminologije. Svrha toga je (kako navode i programi iz tog razdoblja) da se nove generacije odgoji u duhu marksizma i ideologije bratstva i jedinstva. U socijalizmu se također koriste slikovni prikazi i ilustracije kako bi se pomoću njih lakše implementirala željena ideologija. Iako često nisu bili u prvom planu, simboli poput srpa i čekića ili prikazi potlačenih slojeva bili su toliko sveprisutni da ih se nije moglo izbjeći i zasigurno su se urezivali u svijest učenika.

Tijekom i nakon raspada Jugoslavije dolazi do značajnih političkih i ideoloških promjena uzrokovanih prijelazom sa socijalizma na demokraciju. Te su se promjene trebale očitovati deideologizacijom, ali zapravo se dogodio prelazak sa socijalizma na nacionalnu hrvatsku ideologiju koja se translatira u udžbenike tog razdoblja. Prve generacije udžbenika u Hrvatskoj, ali i u ostalim postkomunističkim zemljama, služile su kao sredstvo za izgradnju nacije. Prvi udžbenici za V. razrede koji se koriste u Hrvatskoj su pokušaji modifikacije i

prilagodbe postojećih udžbenika iz vremena socijalizma. Iz analize provedene u ovom diplomskom radu vidljivo je kako se iz njih uklanja sadržaj vezan uz marksizam, ali se hrvatska povijest i dalje povezuje s jugoslavenskom. Najznačajnije ideološke promjene vezane su uz prikaz kršćanskih sadržaja u pozitivnom svjetlu. Tako se prikazuju i sadržaji udžbenika koji se koristio između 1992. i 1995. godine, a koji je pretisak udžbenika korištenog u NDH. U novoj ideologiji Katolička Crkva postaje konstituens nacionalnog, a s time trebamo povezati i antidarvinizam koji se javlja u verziji udžbenika iz 1992. godine. Obilježje udžbenika nastalih u Republici Hrvatskoj je etnocentrizam (program iz 1995. godine navodi kako u udžbenicima treba biti najmanje 60% nacionalne povijesti) zbog kojeg nestaje regionalna povijest. Primjer za to je udžbenik iz 1992. godine iz kojeg se sustavno izbacuju prikazi lokaliteta i artefakata iz zemalja bivše Jugoslavije.

Iz analiza i komparacija načinjenih u ovom diplomskom radu nedvojbeno je vidljivo kako su prapovijest i stara povijest podložne izmjenama, distorzijama i zlouporabi, ne samo za vrijeme velikih ideoloških i političkih promjena, već i prilikom društvenih previranja unutar Jugoslavije. Prapovijest i stara povijest zanimljivi su dijelovi ljudske prošlosti, prošlosti o kojoj se pišu udžbenici u kojima se ta razdoblja koriste kako bi se na njih translatirala neka današnja ideologija i propagirali moderni mitovi. Takvo korištenje prapovijesti i stare povijesti je neprihvatljivo jer bi se prilikom pisanja udžbenika povijesti trebalo težiti objektivnom prikazu temeljenom na suvremenim spoznajama arheološke i povijesne znanosti, a unutar nje i metodike nastave povijesti.

Sažetak

Udžbenici povijesti jedan su od najvažnijih medija preko kojih vlasti neke države prenose svoju ideologiju na mlađe generacije. Ovaj se diplomski rad bavi usporedbom i analizom udžbenika povijesti za V. razred osnovne škole korištenih za vrijeme socijalizma i u prvim godinama postkomunističkog razdoblja u Hrvatskoj. Nadalje, rad se bavi načinima korištenja i zlouporabe povijesti, s posebnim osvrtom na prapovijest i staru povijest, a također donosi pregled korištenja povijesti u nastavi za vrijeme Jugoslavije i Republike Hrvatske. Cilj ovog rada je pokazati da su političke promjene unutar socijalizma, kao i političke i ideološke promjene uzrokovane padom komunizma utjecale na terminologiju, formulacije, količinu sadržaja i interpretacije događaja unutar prapovijesti i stare povijesti.

Abstract

History textbooks are one of the most important media over which state governments transfer their ideology to younger generations. This paper deals with the comparison and the analysis of the history textbooks for fifth grade of elementary school used during socialism and in the first years of post–communist period in Croatia. Furthermore, the paper deals with the ways of uses and abuses of history, with a special focus on prehistory and antiquity, and it includes overview of how the history was used in education over a period of Yugoslavia and the Republic of Croatia. The purpose of this paper is to demonstrate that political changes during socialism, as well as political and ideological changes caused by the fall of communism, influenced the terminology, formulation, amount of content and interpretations of events in period of prehistory and antiquity.

Bibliografija

Izvori

Planovi i programi nastave povijesti

Nastavni plan i program za osnovnu školu, Prosvjetni vjesnik, god 13, br 5. Zagreb, 16. IV. 1960.

Opći i nastavni plan i program osnovne škole, Prosvjetni vjesnik, god 25, br 2–3. Zagreb, 21. VIII. 1972.

Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja: Društveno područje, V-VIII. razred, Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, god. IV, br. 10, Zagreb, 10. travnja 1984.

Valorizacija nastavnog plana i programa osnovne škole u Republici Hrvatskoj: istraživanja i rezultati (1991), Zavod za školstvo Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske.

Nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (izmjene i dopune), Zavod za školstvo Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske, Biblioteka unapređivanja odgoja i obrazovanja, br. 9, Zagreb, lipanj 1991.

Okvirni nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (izmjene i dopune), Glasnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske, posebno izdanje, br. 1, Zagreb, 1.8.1995.

Udžbenici povijesti

Birin, Ante et al. *Povijest 5: udžbenik iz povijesti za peti razred osnovne škole*, Zagreb: Alfa, 2019.

Čutura Dinko, Bruna Kuntić–Makvić, Tihomila Težak–Gregl. *Povijest: za V. razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa, 1996.

Drašković, Blagota, *Čovjek u svom vremenu: (udžbenik povijesti za V razred osnovne škole) – 7. (1. izmjenjeno) izdanje*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.

Drašković, Blagota, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*. Zagreb: Školska knjiga, 1986.

Drašković, Blagota, Ivo Makek. *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga, 1974.

Drašković, Blagota, *Iz života naroda starog vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.

Jakić, Živko. *Povijest starog vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 1995.

Ljubobratović Borislav, Zvonimir Čeliković. *Povijest: za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga, 1953.

Mali, Karmen. *Prošlost i sadašnjost: Povijest za V. razred osmogodišnje škole*. Zagreb: Školska knjiga, 1958.

Drašković, Blagota. *Iz života naroda starog vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.

Literatura

Agičić, Damir. „Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 31 No. 1, (1998): 205–215.

Ahonen, Sirkka. „Post-communist history curricula: the cases of Estonia and East Germany“, u: *The misuses of history: project "Learning and teaching about the history of Europe in the 20th century"* ur. Georg Iggers, Strasbourg: Council of Europe, 2000, 57-66.

Altanian, Melanie. „Archives against Genocide Denialism? Challenges to the Use of Archives in Turkish-Armenian Reconciliation“, *Swisspeace Working Paper*. Bern: Schweiz, 2017, 1-38.

Banning, Edward B. „The Neolithic Period: Triumphs of Architecture, Agriculture, and Art“, *Near Eastern Archaeology*, Vol. 61, No. 4. (1998): 188-237.

- Baranović, Branislava. „Promjene obrazovnog diskursa u postsocijalističkoj Hrvatskoj“, *Revija za sociologiju* sv. 25, br. 3-4 (1994): 201-211.
- Brunnbauer, Ulf. „Drevna nacionalnost I vjekovna borba za državnost: historiografski mitovi u Republici Makedoniji (BJRM)“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, ur: Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 291-328.
- Đukić, Ana. „Prapovijesne glačane kamene izrađevine sjeverozapadne Hrvatske“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 35 No. -, (2018): 251–290.
- Garabacz–Klempka, Aldona et all. „Reconstruction of the Casting Technology in the Bronze Age on the Basis of Investigations and Visualisation of Casting Moulds“, *Archives of Foundry Engineering* 17(3) (2017): 185–190.
- Giardina, Andrea. „The fascist myth of romanity“, *Estudios avanzados* 22, (2008): 55-76.
- Haramija, Predrag. „Percepcija simbola totalitarnih režima — vizualni identitet fašizma, nacizma i komunizma u svjetlu procesa brendiranja“, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 72. No. 3., (2017): 387–401.
- Höpken, Wolfgang. „Između građanskog identiteta I nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet, Dubravka Matić. Zagreb: Alinea, 2006, 143–168.
- Jensen, Bernard Eric. „History in schools and in society at large: reflections on the historicity of history teaching“, u: *The misuses of history: project "Learning and teaching about the history of Europe in the 20th century"* ur. Georg Iggers, Strasbourg: Council of Europe, 2000, 23-56.
- Kaiser, Timothy. „Archaeology and ideology in Southeast Europe“, u: *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, ur. P.L. Kohl and C. Fawcett. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 99–119.
- Koren, Snježana. „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“, *Historijski zbornik*, LX (2007): 247-294.
- Koren, Snježana. „Politika povijesti i udžbenici: kako se pisala nacionalna povijest 1945-1955.“, *Desničini susreti 2009.: zbornik radova*, sv.4, (2011): 139-151.

- Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- Koren, Snježana. „Slike svijeta u školskim klupama Nezavisne Države Hrvatske“, u *Antijudaizam, antisemitizam i Holokaust u Hrvatskoj*, ur. Neven Budak, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2020.
- Koren, Snježana. „History, Identity, and Curricula: Public Debates and Controversies Over the Proposal for a New History Curriculum in Croatia“, u: *Nationhood and Politicization of History in School Textbooks* ur. Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić, Oslo: Palgrave Macmillan, Cham, 2020, 87-112.
- Marx, Karl, Friedrich Engels. „Njemačka ideologija“. u: *Rani radovi: izbor*, ur. Stanko Bošnjak, Zagreb: Naprijed, 1961, 337-401.
- Marx, Karl, Friedrich Engels. „Prilog kritici Hegelove filozofije prava“. u: *Rani radovi: izbor*, ur. Stanko Bošnjak, Zagreb: Naprijed, 1961, 81–95.
- Maticka, Marijan. „Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj od 1945. do 1953“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, No. 125–126, (1994): 191–201.
- Matošević, Andrea. „Podzemna zajednica: antropologija rudarenja i kultura podzemlja na području Raše“, *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Vol. 37 No. 30, (2007): 5–20.
- McMillan, Margaret. *The uses and abuses of history*, Toronto, Penguin Group, 2008.
- Mesarić, Petra, Paula Grizelj. *Senzacionalno otkriće: povijesni udžbenici kriju pretpotopne misterije! Kako povijesni udžbenici i popularni mediji utječu na percepciju kronološkog slijeda rane povijesti čovječanstva*. 2020.
- Najbar–Agičić. Magdalena, Damir Agičić. „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloupotreba“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet, Dubravka Matić. Zagreb: Alinea, 2006, 149–192.
- Novaković, Predrag. „Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective“, u: *Comparative Archaeologies. A Sociological View of the Science of the Past*, ur. Ludomir Lozny. New York: Springer, 2011, 339-461.

- Petrungaro, Stefano. *Pisati povijest iznova*. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine. Zagreb: Srednja Europa, 2009.
- Posavec, Vladimir. „Povjesničari i "povjesničari"“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 30 No. 1, (1997): 308–317.
- Prusac-Lindhagen, Marina. „Reclaiming Illyria: The Notorious Usefulness of Archaeology to Communism and Nationalism Alike in Yugoslavia and After“, u: *Nationalism and the Politicization of History in the Former Yugoslavia Textbooks*, ur. Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić, Oslo: Palgrave Macmillan, Cham, 2021, 43–73.
- Radiković, Nataša. *Povijesni sadržaji u udžbenicima za predmete Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma: teme, interpretacije, značenja*. Diplomski rad. 2015.
- Ramet, Sabrina P., Dubravka Matić (ur.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea, 2006.
- Schöningh, Ferdinand. „The making of a Soviet hero: the case of Spartacus“, *The Soviet and post-Soviet review* 47, (2020): 333–356.
- Smith, Moya, Heather Tunmore. „Focus point and objects from the collection imaging ancient Egypt: Abu Simbel old and new“, *WamcaesNEWS Abu Simbel online*, (2007): 1–20.
- Stojanov, Darko. „In search of autochthony: A case study of the Great Migration Period as presented in history textbooks in Macedonia“, *Povijest u nastavi*, Vol. X. No. 19 (1), (2012): 33–44.
- Sviličić, Nikša, Pero Maldini. „Visual Persuasion and Politics: Ideology and Symbols of the Totalitarian Regimes’ –Case Study: Hammer and Sickle“, *Collegium Antropologicum*, (37) (2012/2): 569–582.
- Vitek, Darko, „Dr. Ive Mažuran (1928.-2016.)“, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Vol. 17 No. 1, (2017): 449-450.
- Vranicki, Predrag. *Filozofija historije: od antike do kraja devetnaestoga stoljeća*. Zagreb: Golden marketing, 2001.

Wirth, Laurent. „Facing misuses of history“, u: *The misuses of history: project "Learning and teaching about the history of Europe in the 20th century*, ur. Georg Iggers, Strasbourg: Council of Europe, 2000, 23-56.

Mrežne stranice

Matica Hrvatska: <https://www.matica.hr/knjige/autor/602/> (Posjećeno 10. 5. 2021.)

Katalog NSK
:<http://katalog.nsk.hr/F/N9AVN9EUBIKQMIYSLRVL9AC44IR7GD7572FR3DKCUFL8UMPHHR-33626?func=short-jump&jump=000001> (Posjećeno 10. 5. 2021.)

Katalog KGZ:
<https://katalog.kgz.hr/pagesResults/rezultati.aspx?&searchById=1&spid0=10&spv0=Dra%C5%A1kovi%C4%87%2C+Blagota&xm0=1> (Posjećeno 10. 5. 2021.)

Hrvatska enciklopedija: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=66833> (Posjećeno 11. 5. 2021.)

Hrvatski biografski leksikon: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9723> (Posjećeno 11. 5. 2021.)

Theta ffzg: <https://theta.ffzg.hr/ECTS/Osoba/Index/4067> (Posjećeno 11. 5. 2021.)

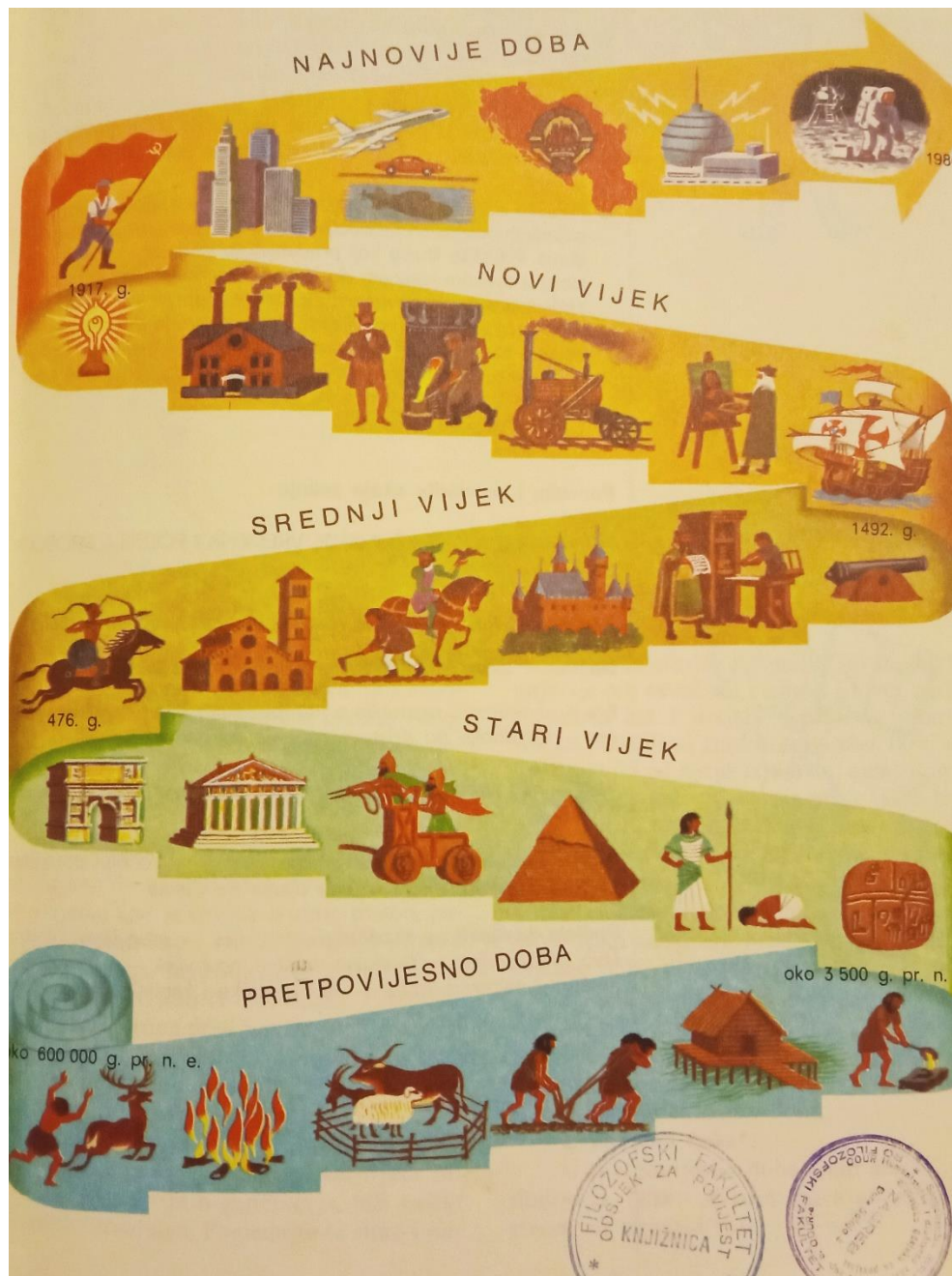
Katedra za prapovijesnu arheologiju: https://arheo.ffzg.unizg.hr/prapovijesna/?page_id=61 (Posjećeno 11. 5. 2021.)

Hrvatska narodna banka: <https://www.hnb.hr/novac/novcanice/apoeni/10-kuna> (Posjećeno 25. 5. 2021.)

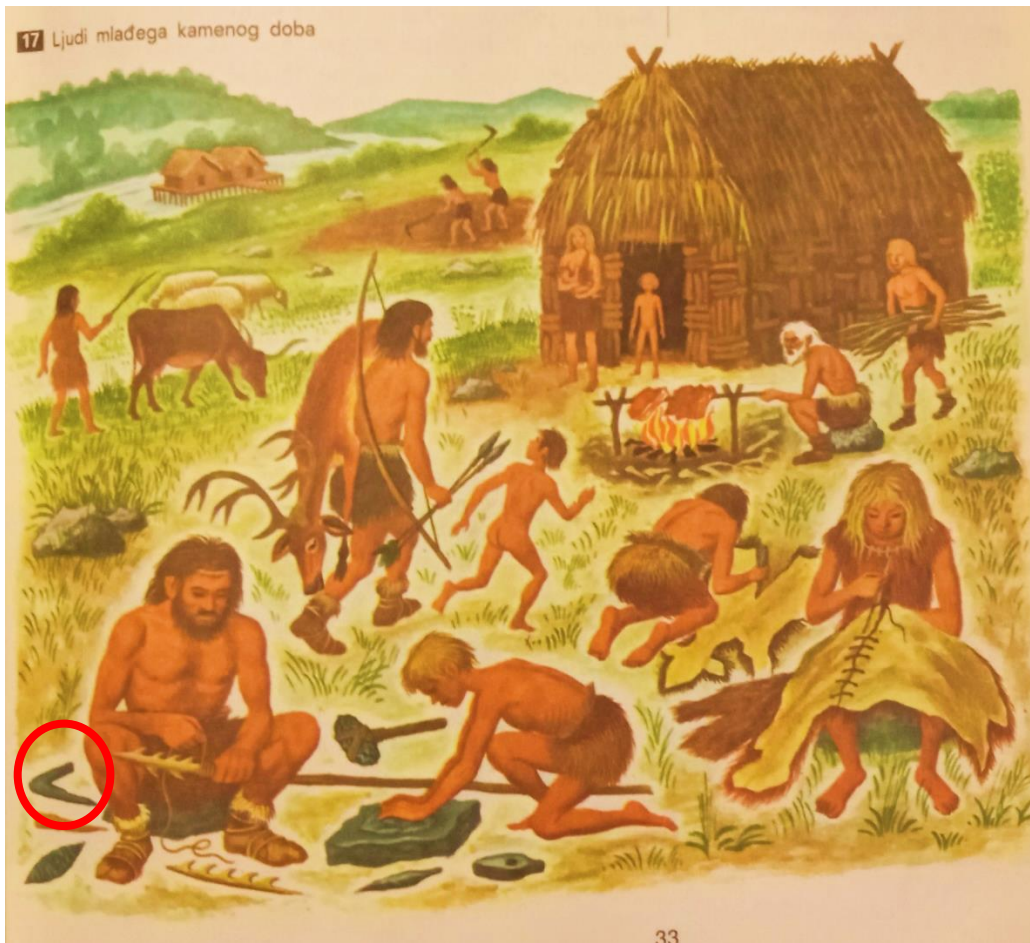
<https://www.hnb.hr/novac/novcanice/apoeni/20-kuna> (Posjećeno 25. 5. 2021.)

Hrvatski jezični portal https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f15iWBJ1 (Posjećeno 6. 7. 2021.)

Prilozi

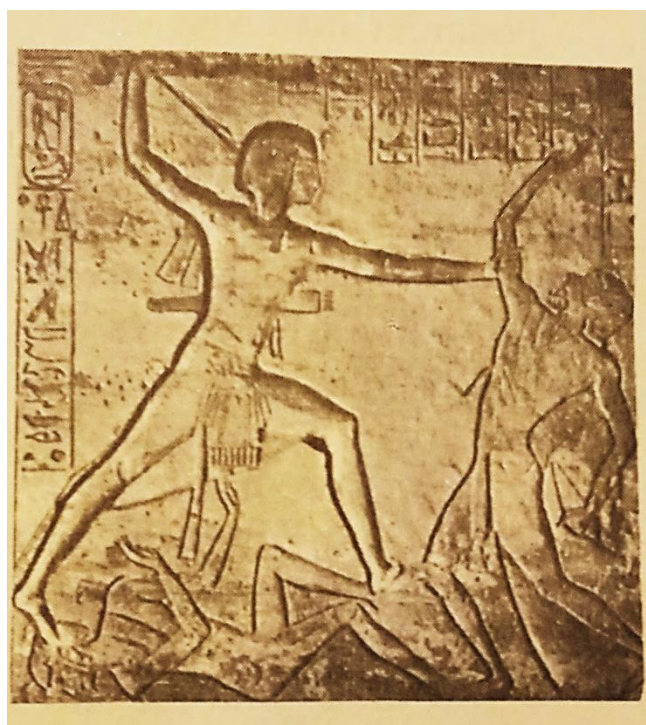
Slika 1: Lenta vremena s prikazom velikih povijesnih razdoblja (Drašković, Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred. 1986, 17.)

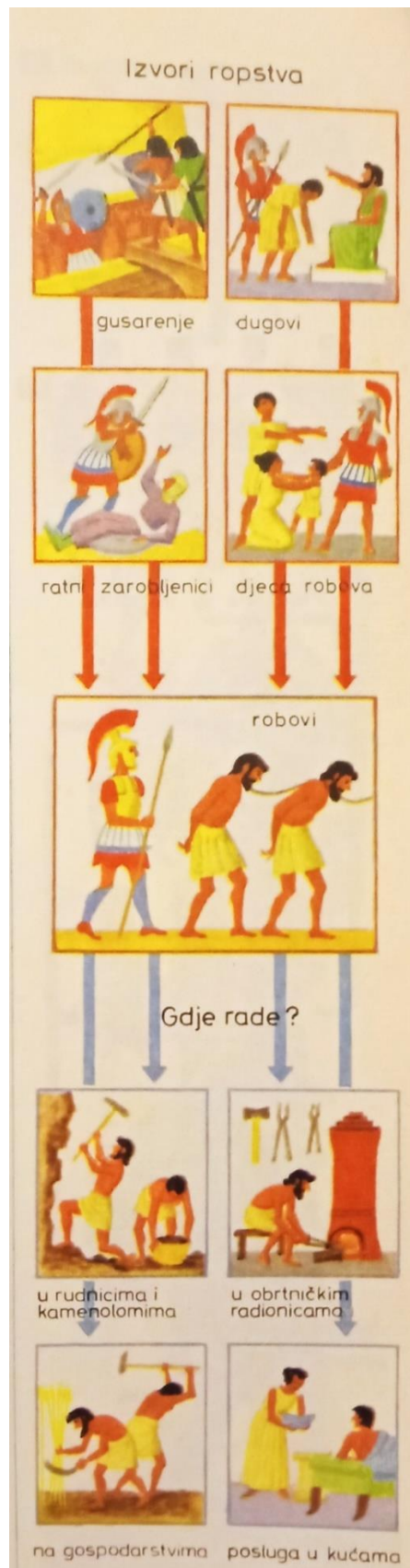
Slika 2: Ljudi mlađeg kamenog doba (kameni srp označen crvenim krugom) (Drašković, Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred. 1986, 33.)

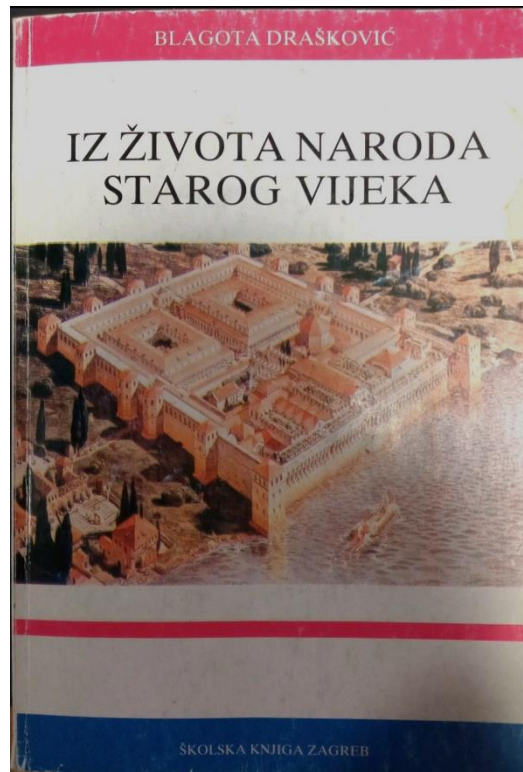
Slika 3: Zajedničko vlasništvo i privatno vlasništvo (Drašković, Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred. 1986, 34.)

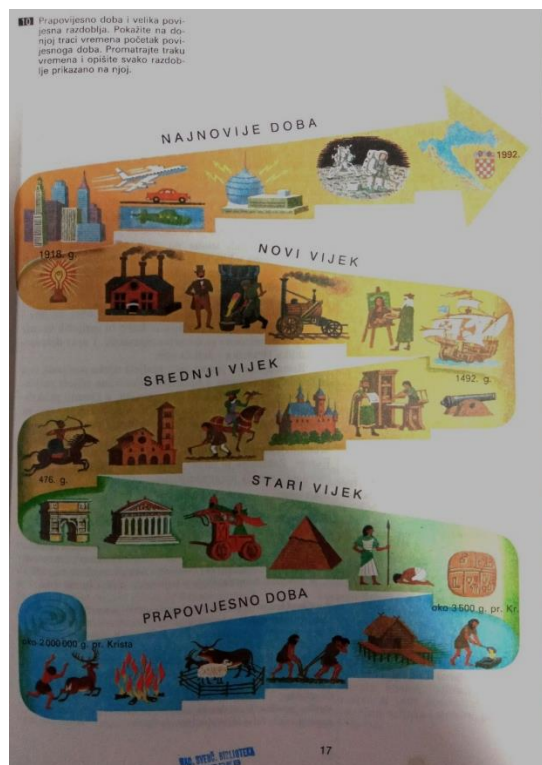
Slika 4: Robovlasnik tuče roba (Ramzes II ubija protivnike u bitci kod Kadeša, hram u Abu Simbelu) (Drašković, Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred. 1986, 35.)

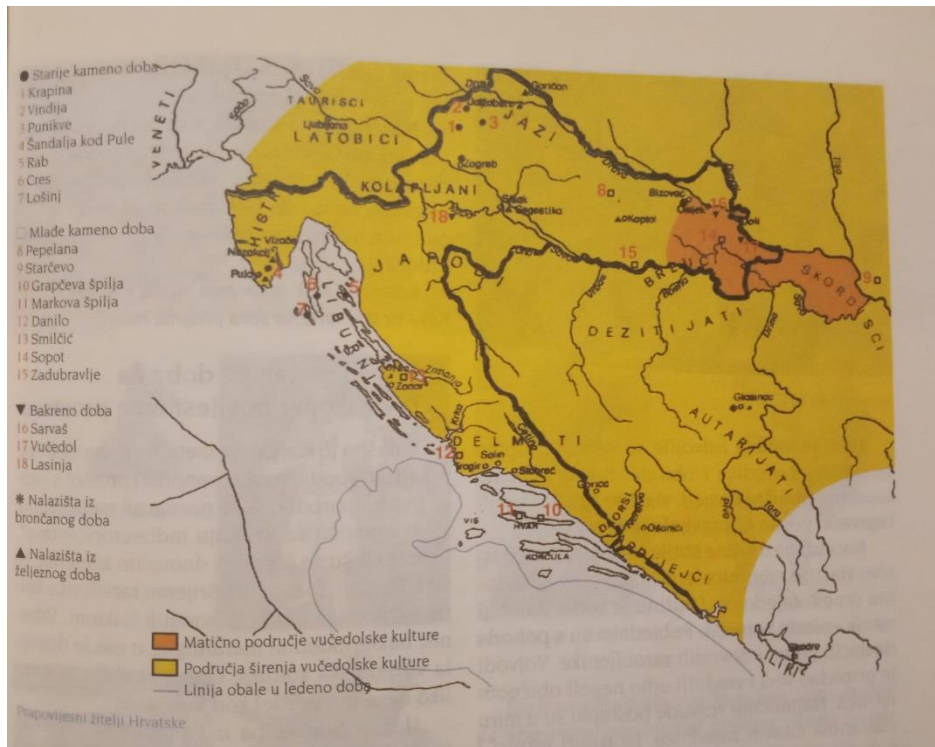
Slika 5: Izvor ropstva i rad robova (Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*. 1986, 73.)

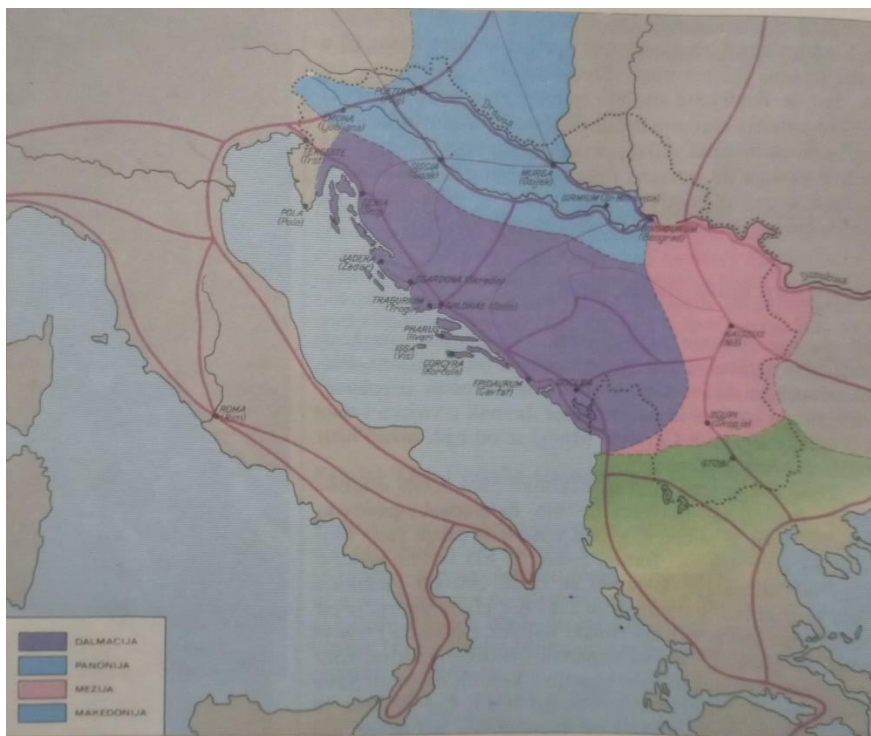
Slika 6: Naslovna stranica udžbenika *iz života naroda starog vijeka* (Drašković, *Iz života naroda starog vijeka*, 1992.)

Slika 7: Lenta vremena s prikazom velikih povijesnih razdoblja (Drašković, *Iz života naroda starog vijeka*, 17.

Slika 8: Prapovijesni žitelji Hrvatske (Čutura, Kuntić–Makvić, Težak–Gregl, *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 17.)

Slika 9: Rimske provincije u našim zemljama (Drašković, *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za V razred*, 1991, 140.)

